

**BIBLIOTECA
CULTURII
AROMÂNE**

www.proiectavdhela.ro

Constantin Papanace

**FERMENTUL
AROMÂN
ÎN SUD-ESTUL
EUROPEAN**

Sumar

4 / Fermentul aromân (macedo-român) în sud-estul european

4 / I. Constatarea fenomenului ca popor ferment

10 / II. Cauzele fenomenului aromânesc ca popor ferment

11 / A. Mediul geografic

15 / B. Factorul rasă

18 / C. Evoluția istorică

28 / III. Expansiunea în diasporă

29 / A. Tendința de mimetizare a aromânilor în diasporă

34 / B. Tendința popoarelor conlocuitoare de a denigra pe aromâni

39 / IV. Perspective de viitor pentru aromâni

41 / A. În cadrul statului național burghez

44 / B. În cadrul statului internațional

46 / C. Prevestiri pentru soarta aromânilor

49 / Concluzie

51 / Note bibliografice

Mai toți călătorii, istoricii sau etnografi care au scrutat cu atenție realitățile sociale, politice și economice din sud-estul european, au remarcat rolul de ferment pe care l-au îndeplinit și-l îndeplinesc aromânii,¹ printre popoarele conlocuitoare din aceste țări. Totuși, fenomenul n-a fost studiat până acum, cu toată amploarea ce se cuvenea. Studiile speciale (monografice) au fost relativ puține și n-au adâncit cercetările pe toată aria unde s-a exercitat influența aromânilor. Pe drept cuvânt, Dr. D. I. Popovici, profesor la Universitatea din Belgrad, scrie în această privință:

„Aromânii prezintă o problemă foarte importantă și foarte interesantă nu numai pentru poporul nostru, ci și pentru toate popoarele balcanice. Kanitz a remarcat deja foarte just că ei sunt unul din elementele culturale cele mai importante din Peninsula Balcanică. Familiile lor au dat oamenii cei mai dotați nu numai la noi, dar și la bulgari, la români și la albanezi. Printre popoarele balcanice, au fost balcanici în cel mai înalt grad. Au dat oameni care s-au devotat totodată tuturor grupelor creștine din Peninsula Balcanică. Nu există nici măcar un singur grup de la care ei să nu merite recunoștință. Dând cu generozitate tuturor, ei s-au dizolvat. Influența lor este foarte mare, dar totuși foarte diferită asupra fiecărui grup etnic. De asemenea rolul lor este diferit printre slavi, români și albanezi. Au făcut mult pentru unitatea culturală a Peninsulei Balcanice. Și savanții, în Balcani, vor avea datoria să studieze marea lor influență în viața politică, economică, științifică, literară și artistică a fiecărui grup etnic.”²

Deși – cum s-a relevat mai sus – marea influență exercitată de aromâni în toate țările din sud-estul european și pe diferitele planuri de activitate (politic, social, economic, cultural, literar etc.) n-a fost pe deplin cercetată, credem că pe baza elementelor cunoscute până acum, s-ar putea aprecia spiritul din care a purces această activitate, precum și sensul în care s-a mișcat în liniile ei mari.

În paginile care urmează deci, ne propunem, după o prealabilă constatare a faptelor, așa cum rezultă din mărturiile diferiților învățați, cu deosebire străini, să căutăm o explicație a fenomenului aromân³ ca *popor ferment*, cauzele care au determinat această structurare etnică, expansiunea și manifestările în diasporă, precum și perspectivele de viitor.

I. Constatarea fenomenului ca *popor ferment*

După câte cunoaștem, noțiunea de *popor ferment* nu a prea fost folosită în limbajul științific. În schimb, aceea de „ferment” ca funcțiune, este adoptată mai des pentru expresivitatea ei. Profesorul Simion Mehedinți, referindu-se la românii din sudul Dunării, dedați comerțului și industriei, deveniți poligloți în contact cu diferite popoare, scrie că au fost „un *ferment* folositor pentru viața etnică din Peninsula Balcanică.”⁴

Dacă ar trebui să dăm o definiție, am spune că prin „popor ferment” s-ar putea înțelege acea colectivitate etnică bine structurată, care manifestă predilecții de a activa mai mult printre alte popoare, de obicei sedentare, excitând sub diferite forme și pe mai multe planuri, și determinând astfel o febrilitate ce poate fi pozitivă sau negativă, după circumstanțele date. Cauzele care imprimă caracterul de *popor ferment* sunt multe și variate. În cursul acestei expunerii, când

vom discuta cadrul geopolitic și evoluția istorică a aromânilor, ne vom opri asupra lor. Pentru moment, ne mărginim să reproducem o serie de constatări sau mărturii, unele arhicunoscute, din care rezultă caracterul de *popor ferment* al aromânilor.

Desigur, mărturiile ar fi fost mult mai abundente dacă n-ar fi fost unele aparențe sau motive speciale, de natură a eclipsa realitatea, și anume:

Atragerea atenției asupra păstorilor transhumanți sau nomazi, elementul de bază, care, prin portul lor caracteristic și obiceiurile lor pitorești, trezeau mai mult interes în climatul romanic din secolul trecut și primele decade ale veacului nostru;

Confundarea de multe ori, în Evul Mediu, a unor populații aromânești de la munte cu albanezii, iar în epoca modernă, a aromânilor burghezi cu grecii;

Tendința de mimetizare a aromânilor din diasporă;

Conspirația tăcerii determinată de materialitatea șovinistă care a stăpânit popoarele balcanice după redeşptarea lor națională.

Cu toate aceste impedimente, realitățile au fost atât de puternice, încât adevărul a reușit să răzbească tot mai mult. În general, aromânii sunt considerați că reprezintă sub raport cultural, „mai puțin alterată, vechea civilizație balcanică, de amprență bizantină și meridională.”⁵ Sunt unii, ca Georg Stadtmüller, de pildă, care susțin că vechile populații romanizate, refugiate în munți, după așezarea slavilor, au suferit o mare retrogradare culturală, și că din această înapoiere n-au ieșit decât după stabilirea unei conviețuiri culturale cu slavii. („Abia după stabilirea unei strănse conviețuiri culturale cu puhoiul slav posesor al unor valori culturale superioare.”)⁶

O asemenea teză excesivă n-au îndrăznit să o susțină nici învățații slavi animați de cel mai înfocat naționalism. Fără îndoială, răvășirile provocate de năvălirile barbare au constituit pentru Romanitate o grea lovitură și pe plan cultural. Dar n-au distrus germenul sau fermentul culturii lor străvechi. Dimpotrivă, acest ferment va fecunda încontinuu cultura slavilor de la sud până în zilele noastre. „Purtători ai culturii romano-bizantine, – scrie Cvijic – aromânii au un gust hotărât și tendința pentru un trai mai bun și mai ales. Nu este nici o îndoială că ei au fost aceea care au introdus acele deprinderi între popoarele slave din Balcani. Deasemenea influența lor asupra culturii materiale este foarte mare.”⁷

Același Cvijic scrie că „germenii culturii aromâno-bizantine printre slavii macedoneni datează încă din timpul când aceștia fură creștinați de către primii.”⁸

De altfel, influența aromânilor asupra slavilor balcanici, inițiată din primul contact și continuată până în zilele noastre, se poate observa în mai toate aspectele vieții. Cum releva Oscar Randi „primul lucru pe care ei (slavii) îl luară de la predecesorii lor aromâni, a fost costumul. Costumul original al slavilor trebuia să fi fost foarte simplu: piei de animale în timpul iernii și haine de in în timpul verii..... Un studiu comparativ al costumelor populare ale balcanicilor ar fi de mare ajutor pentru a clarifica câteva pagini ale acelor veacuri obscure, care merg până la anul 1000. Abia în ultimul timp au fost instituite în câteva orașe, *muzee etnografice* în care se strâng și se conservă toate aceste costume populare. Întrucât însă în limbajul slavilor balcanici noțiunea și adjectivul de *popular* se confundă cu acela de *naționale* și nimeni nu se gândește sau vrea să se gândească că în realitate e vorba de costume luate aproape în întregime cu împrumut de la alții. În orice caz, aceste *muzee etnografice* constituiesc un prim pas pe calea cea bună, fiindcă vor folosi într-o zi, aceluia care va vroi să facă un studiu comparativ și sintetic. Aromânii au

învățat pe slavi modelurile și uzanțele domestice, manierele vieții sociale, primele instituțiuni administrative, diferite meserii, primele noțiuni comerciale, până și arta culinară.”⁹

Dăinuirea vechii civilizații balcanice la aromâni se poate vedea și din contrastul ce există sub raportul ordinii și al curățeniei între așezările aromânești de la munte și așezările celorlalte popoare conlocuitoare, inclusiv grecii. Superioritatea aromânilor o remarcă toți călătorii sau etnografii. Încă de acum un veac și jumătate, istoriograful francez Pouqueville, consulul Împăratului Napoleon I la Inania, rămânea uimit de spiritul de ordine ce domnește în familiile și orașele valahe.

„Dar lucrul cel mai uimitor este spiritul de ordine care domnește în familiile și orașele valahe.”¹⁰

Constatări asemănătoare face și colonelul englez Martin Leake, contemporan cu Pouqueville. „Multe din comunele valahe – scrie el – deși așezate în ținuturi unde cele necesare existenței nu se produc decât numai în două luni ale anului, totuși ele sunt cele mai bine așezate și mai înfloritoare orașe din Grecia.... Sobrietatea economică și aplicația lor spre industrie, le dă un mare avantaj asupra grecilor.”¹¹

„După ce cineva – scrie Gustav Weigand – a trecut pe lângă satele pline de mizerie ale bulgarilor și a văzut locuințele lor murdare constând din colibe mici cu pereți de lut, după ce a trecut prin cătunele mai mult decât sărăcicioase ale grecilor din Epir, sau casele de piatră absolut lipsite ale albanezilor, rămâne cu atât mai fermecat de priveliștea ce i-o oferă satele aromânești, care se impun nu numai prin întreaga lor înfățișare, ci mai ales prin măreția caselor și aranjamentul lor dinăuntru.”¹² Același lucru îl constată și Cvijic: „Aromânii trăiesc în orașe care sunt cele mai sănătoase din toate câte se găsesc în Peninsula Balcanică. Aceste orașe sunt la o înălțime mare¹³ și pe poziții frumoase. Ele sunt așezate de obicei pe povârnișul munților greu de urcat. Casele și prăvăliile sunt clădite cu piatră și cele mai multe acoperite tot cu piatră. Ele sunt clădiri frumoase cu interiorul aranjat ca în Europa centrală.”¹⁴

Aici, la munte, în ținuturi de multe ori aride și prăpăstioase, aromânii – scrie geograful german L. Schultze – au făcut să răsară „așezările de înălțime, de o curățenie exemplară, ordine și adesea bună stare, așa cum sunt oazele în deșert.”¹⁵ Trebuie relevat că această ordine și curățenie se observă în toate comunele aromânești de la munte, inclusiv acelea locuite în timpul verii de așa-ziii „păstori nomazi.”¹⁶ Faptul dovedește că aceste deprinderi civilizate nu sunt împrumuturi de afară, aduse de negustorii care își agonisesc existența în străinătăți (*pecalba*), ci înrădăcinate tradiții moștenite de la vechea civilizație balcanică.

De altfel, acest lucru rezultă și din vădita înclinare a aromânilor pentru industrie și arhitectură, precum și marea lor vioiciune intelectuală. Pouqueville relevă, ca și Leake, cum am văzut, că „clasa din popor care nu are capitaluri, și-a însușit o branșă de industrie foarte lucrativă în Albania, care este fabricarea de ornamente și ustensile de aur și argint. Aromânii, care nu sunt ocupați în țesătorii și fabrici, sunt argintari; și, cu toate că sunt lipsiți de modeluri bune, ei lucrează destul de bine aurul și argintul... Cei care au călătorit vorbesc mai multe limbi și au biblioteci destul de bine asortate, cu cărți franceze și italiene. Posedă edițiile bune ale clasicilor greci și un străin găsește la dânșii ajutoare literare care ar fi greu să le poarte cu sine în călătorii.”¹⁷

Această operă creatoare în condiții geografice atât de vitrege presupune, pe lângă mult spirit de inițiativă, și o inteligență remarcabilă. Acest fapt este constatat de mai toți călătorii și

etnografii care au vizitat Peninsula Balcanică. „Aromânii – relatează la 1860 scriitoarea engleză Mary Adelaide Walker – stau în frunte ca spirit de întreprindere comercială, ca muncă și ca inteligență.” („Vlahii sunt superiori în comerț, în hărnicie și inteligență.”)¹⁸

„Ei constituie unul din elementele culturale cele mai importante ale Turciei europene.” (Kanitz)¹⁹

„Cea mai frumoasă însușire a lor este tendința de a se cultiva. Printre ei se găsesc izbitor de mulți oameni inteligenți.” (Weigand)²⁰

Că această inteligență are un sens prin excelență constructiv sau ctitorial, se poate observa nu numai pe plan moral sau statal, dar și în activitatea lor materială de constructori. În această privință etnograficul austriac Kanitz scrie: „S-a obișnuit până acum ca aromânii (*țânțarii*) să fie prezentați numai ca păstori și mici negustori (*Krämer*). Aptitudinea extraordinară a aromânilor pentru arhitectură n-a fost observată până acum. În afară de Constantinopol, Atena și Belgrad, unde ei dețin monopolul construcțiilor, aromânii sunt singurii arhitecți din Turcia și Grecia. Aromânul știe să execute ușor, grație inteligenței sale naturale, cupolele și bolțile. Lucrările lui în arhitectură întrec pe acelea ale arhitecților care au studiat în școlile tehnice. Dacă se compară biserica din Semendria cu cea mai mare parte a monumentelor sârbești sau germane, cineva n-ar putea decât să admire abilitatea aromânului. De cele mai multe ori aromânul este arhitect, zidar, lăcătuș, dulgher și tâmplar. Numai piesele turnate și fabricate le aduce din Austria, restul îl face singur. Ca giuvaerghi și cizelator se bucură de o reputație meritată. Lucrările frumoase în filigran din Niș și Vidin, ies din mâinile lui.”²¹

Acest spirit constructiv al aromânilor este reflectat în acea poezie a jertfei creatoare, care brăzdează adânc sensibilitatea popoarelor din sud-estul european, prin renumitele balade „Puntea din Arta,” „Zidirea cetății Skadar,” „Legenda Meșterului Manole” etc. Din cercetările laborioase făcute de diferiți învățați români și străini, în frunte cu profesorul Petar Skok de la Universitatea din Zagreb, rezultă că „românii macedoneni, așa numiții *gogi*, sunt și creatorii și răspânditorii acestei legende considerate ca una din capodoperile literaturii universale.”²²

Pentru toate aceste calități creatoare „aromânii – cum remarcă Gerhard Gesemann – constituie unul din cele mai importante elemente la originile culturii balcanului de astăzi.” „Acești țințari formează un element important în viața culturală străveche a Balcanului de azi.”²³ Și, pe drept cuvânt consideră unii că „poporul aromân este, în mod esențial și dinamic, nu numai cel mai civilizată, ci și în întregime cel mai moral dintre toți balcanicii.” (Emile Burnouf)²⁴

Dar rolul de ferment civilizator al aromânilor nu s-a exercitat numai în spațiul balcanic. Inteligența și energia aromânească s-a extins mai departe, mereu deosebit de fecundă, printre popoarele din imperiul habsburgic. Cum relevă D. I. Popovici: „Valoarea acestui element era cunoscută de multă vreme de către autoritățile austriace. Pentru aceasta, ele se străduiau prin toate mijloacele ca să-l atragă în număr cât mai mare posibil și să-l oblige a se stabili în țara lor. Din timpul Mariei Tereza (1717-1780) și mai ales de la Josef al II-lea (1741-1790) s-a lucrat în acest sens pentru a întări în acest mod, puterea economică și să ridice cât mai mult producția monarhiei habsburgice.”²⁵

Este perioada interesului rusesc față de popoarele creștine din Balcani, când turcii încurajau incursiunile hoardelor de albanezi musulmani, pentru a jefui așezările creștine. Atunci au fost distruse o serie întregă de târguri înfloritoare aromânești în frunte cu vestita Moscopole,

metropola aromânismului, atacată prima dată la 1769 și definitiv nimicită în 1788. Pe urmele negustorilor răspândiți în diasporă în întreg sud-estul european și mai departe, veneau acum contingente de refugiați din târgurile distruse pe care împărații habsburgici amintiți mai sus, încercau să-i atragă. Rolul de ferment creator al acestor aromâni se va vedea în contribuția lor substanțială, pentru prosperarea economică a Austro-Ungariei. Economistul austriac Alexander Pecz a ajuns la concluzia că ar fi imposibil de conceput evoluția și dezvoltarea economică a Austriei fără a se ține seamă de influența negustorilor greci de la Viena, și cu deosebire, a acelor veniți din Moscopole. („Este imposibil de înțeles evoluția și dezvoltarea economică a Austriei, fără a ține seama totodată de influența negustorilor greci din Viena și mai ales de cei care au venit din Moscopole.”)²⁶

Același lucru se poate spune și în legătură cu Ungaria. Pentru a vedea rolul jucat de pildă de familia Sina, originară din Moscopole, redăm aprecierile făcute de Enciclopedia Maghiară „*Revai*” în legătură cu contribuția ei la înălțarea economică și spirituală maghiară. Ea a contribuit „cu dărnicie la înfăptuirea creditului agrar ungar, la întemeierea Societății de asigurare maghiară, la promovarea căilor ferate și a navigației, la canalizarea fluviilor, la ridicarea agriculturii, școalei și educația poporului, a creat spitale și orfelinate, institutul orbilor, Academia comercială, Teatrul Național, Conservatorul, Corpul Pompierilor, Casina Națională, Basilica din cartierul Leopold, Casa Artelor Frumoase, și mai presus, palatul Academiei de Științe Maghiare. Toate acestea – încheie enciclopedia ungurească – îi vestesc numele ca unui întemeietor.”²⁷

În cadrul imperiului habsburgic, aromânii care au venit în contact cu latiniștii ardeleni, îmbrățișând ideea națională românească, au jucat un rol de prim ordin pe toate planurile, prin familiile Mocioneștilor, Șaguna, Godju etc. De aci, mulți au trecut în Principate, unde alături de alți compatrioți, au îndeplinit roluri de seamă încă din secolul al XVIII-lea.²⁸

Remarcabilă a fost contribuția medicală pentru ridicarea sanitară a poporului român. Cum a documentat în mod strălucit Dr. V. Bologa în „Istoria medicinei românești,” aromânii au pus bazele științei medicale formând epoca medicilor aromâni (1690-1820).

Încă de la începutul secolului al XVIII-lea „medicii aromâni au fost, dincoace sau dincolo de Carpați, cei dintâi, înaintași deștelenitori,” care au pus bazele asistenței sociale, au contribuit la fundarea primelor spitale în Principate, pe care le-au condus, și au publicat lucrări care constituie „primele începuturi ale literaturii medicale științifice române.”²⁹

Mult timp această activitate civilizatorie a aromânilor a trecut sub egida grecească. Din cauză că în Imperiul turcesc, desemnarea naționalităților se făcea pe criteriu religios, aromânii care depindeau de Patriarhia ecumenică din Constantinopol, erau înregistrați ca greci (*rum miletii*) chiar în locurile lor de baștină. Cu atât mai mult în diaspora lor unde ei făceau parte din așa-zisele „companii grecești” și se grupau în comunități în jurul bisericilor grecești pe care de cele mai multe ori, ei înșiși le fundau și le întrețineau. La atribuirea denumirii de *grec* mai contribuia și profesiunea lor de negustori. Pe atunci, pretutindeni în sud-estul european, termenul de grec își schimbase înțelesul etnic în cel social de negustor. În Ungaria erau numiți „*Görög*” (greci), adică negustori.³⁰

Această confuzie nu o făcea numai poporul, dar și oameni învățați. Cum remarca la 1860 Kanitz: „ei (adică aromânii) trec în Viena drept greci.” Chiar în cercurile științifice se știe prea puțin despre interesantul popor căruia îi aparțin. Învățatul profesor Thunmann de la Halle,

căruia îi datorăm primele cercetări despre originea și limba *țânțarilor*, ar putea să susțină chiar azi ceea ce susținuse cu 90 de ani în urmă: „eu cunosc savanți, istorici de profesiune, cărora nu le este cunoscută nici măcar existența lor.”³¹

Cu timpul însă, ca urmare a cercetărilor mai obiective, acest echivoc a început să se risipească. Pentru spațiul iugoslav – cum am văzut – profesorul Dușan Popovici a identificat cu multă obiectivitate și precizie, rolul aromânilor jucat în acest spațiu. „Grecii cu care veniseră sârbii în contact în epoca turcească – scrie el – nu erau din adevărata Grecie ci din regiunile periferice mixte; erau mai mult aromâni grecizați.”³²

De asemenea, N. Iorga a relevat în repetate rânduri că așa numiții „greci” cu rol cultural în Principatele Unite erau mai toți din regiuni curat aromânești, ca Epir, Tessalia și Macedonia.³³ Faptul este recunoscut și pentru diaspora din Austro-Ungaria chiar de greci. „Majoritatea dintre fruntașii greci bogați din Viena, Triest și din alte părți, și care furnizau mijloacele materiale pentru renașterea Greciei, veneau din districtul Moscopole unde lumea vorbea idiomul vlahofon.”³⁴

Dacă se ține seamă de caracterul mai pronunțat românesc pe care l-au avut regiunile amintite mai sus, adică locul de proveniență al mării părți din diaspora așa zisă „grecească” din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, trebuie să presupunem că numărul aromânilor a fost mult mai mare decât cel identificat până acum. Cele peste 40 de comune aromânești din Epir (regiunea Zagori) nu erau încă deznaționalizate. Ianina – metropola Epirului – centru de expansiune economică și spirituală, avea între 1413-1814, cum constată cunoscutul istoric grec Aravantinos, aspectul unui oraș aproape aromânesc.³⁵

Același lucru îl constată, la începutul secolului nostru, arheologul și etnograful englez, Sir Arthur I. Evans: „Este adevărat că un mare număr dintre cei descriși ca greci în realitate sunt români.... (relicvele limbii latine vulgare din provinciile ilire ale Romei, care se mențin încă în munții Pindului și în orașele învecinate). Până în ultimii ani elenismul a găsit un câmp fertil de propagandă printre reprezentanții înzestrați ai rasei de limbă romană din regiunea Pindului. Azi Ianina și-a uitat aproape originea romană și a devenit un centru al elenismului.”³⁶

De altfel, abundența de cuvinte românești care există în dialectul grecesc din Epir arată „câte elemente aromânești s-au mistuit în acele părți.”³⁷

Desigur, diaspora aromânească nu s-a răspândit numai în spațiul sud-estului european. Încă de la începutul secolului trecut, Pouqueville relevă expansiunea aromânilor din Pind și Epir (*Megalo-Vlachites*) spre țările din bazinul occidental al Mediteranei. „Mergând cu sonda și cu busola în mână, după noi încercări, unii au fondat case de comerț la Neapole, la Livorno, la Genova, în Sardinia, la Cadix, în Sicilia și la Malta. Alții s-au stabilit la Veneția, la Triest, la Ancona și la Ragusa. Un mic număr pe care prosperitatea îl orbise, a început relații cu Viena, Constantinopol și Moscova, iar companiile s-au încumetat să se dedea la operații bancare în care nu au fost fericite.”³⁸

Constatări similare în legătură cu expansiunea aromânilor în diasporă fac mai târziu și alți etnografi. „Aromânii care se aruncă în speculații comerciale – scrie Weigand – ajung cu timpul mari comercianți și la bogății imense..... La Constantinopol, în Rusia de sud, Egipt, activează mulți mari negustori aromâni care însă trec drept greci. Familiile lor locuiesc în minunatele comune românești de la munte în Macedonia și Pind, unde ei înșiși, în sezonul călduros al anului, merg să petreacă câteva săptămâni.”³⁹

„Marii eleni din străinătate, bancheri din Viena, negustori din Odesa, Bursieri din Alexandria, sunt în majoritate valahi de rasă și adesea și de limbă.... Ei sunt îndemânatici, supli, îi întrec pe greci și chiar pe evrei, sunt cumpătați, iubesc gloria.” (V. Berard)⁴⁰

Pe baza unor asemenea elemente – din care am citat numai câteva – Dr. Dușan Popovici ajunge la concluzia că „aromânii au fost oameni de o capacitate rară, aproape genială nu numai în comerț dar și în alte direcții. După aptitudinile lor, ei pot să fie puși în rangul acelor vechi popoare istorice pline de talent care sunt evreii, grecii și armenii.”⁴¹

Din toate cele redate mai sus, se constată în mod clar, caracterul de *popor ferment* al aromânilor. Comparația cu popoarele amintite, încadrată în termenii ei reali, ar putea oferi multe sugestii încercării de a explica fenomenul. Toate aceste popoare, mici sub raportul numeric, zămislite și dezvoltate în raza teritoriului care, de aproape un mileniu și jumătate (sub imperiul roman de răsărit și imperiul turcesc care a fost o continuare a celui dintâi) au avut ca centru politic și spiritual Bizanțul. Desigur, factorul religios ce stă la baza diasporei evreiești, îi dă o dimensiune mondială, care depășește cu mult cadrul sud-estului european. La fel și incomparabilul prestigiu cultural elenic, moștenit de grecii moderni. Dar pentru aceștia din urmă, problema se simplifică, dat fiind că o bună parte din grecii din străinătate – cel puțin în cadrul sud-estului european, cum am văzut – erau în realitate aromâni. Restul erau mai mulți oameni proveniți din aceleași ținuturi ale Greciei continentale. Deci expresia aceluiași teritoriu și a aceleași evoluții istorice, cu dospiri de rase suprapuse identice. Problema s-ar schimba când comparația s-ar face cu grecii insulari sau microasiatici. Aceștia, impregnați de mentalitatea faimosului cartier constantinopolitan Fanarul, ce a constituit veacuri de-a rândul un adevărat rezervor al bizantinismului, prezintă mai mult caracteristicile omului levantin.

O comparație mult mai potrivită și edificatoare, ar fi cea făcută cu armenii, populație puțin numeroasă ca și aromânii, de îndepărtată origine tracă, conservată nealterată în munți, de unde s-a revărsat continuu, în cadrul imperiului bizantin, împlinind până în zilele noastre, același rol de ferment în diaspora lor. O altă comparație, dar pe un alt plan, diametral opus, s-ar face cu albanezii care, deși de aceeași origine traco-ilirică, conservați în același cadru muntos balcanic, în diaspora lor, n-au îndeplinit decât rolul de oameni de arme (mercenari).

Comparația cu aceste două grupuri etnice înrudite prin substratul comun iliro-trac (armenii și albanezii) ar fi cu atât mai interesantă, cu cât muntenii albanezi au jucat față de aromâni, același rol perturbator pe care l-au îndeplinit față de armeni războinicii kurzi.

Evident, în cadrul restrâns al acestui Album, nu s-ar putea aborda un studiu comparativ asupra unei probleme cu aspecte atât de variate. În încercarea însă de a judeca fenomenul aromânilor ca element ferment, vom recurge la comparații fie și sporadice, care ar putea contribui la înțelegerea acestui fenomen.

II. Cauzele fenomenului aromânesc ca *popor ferment*

Pentru explicarea fenomenului aromânesc ca „popor ferment” va trebui, urmând metoda clasică, să aruncăm o privire asupra evoluției sale istorice, în corelație cu mediul geografic în care s-a dezvoltat și asupra impulsurilor rasei din care este plămădit.

Desigur, corelația între factorul de bază, *mediul geografic* și *rasă* este greu de apreciat în toate

urmările pe care această corelație le generează. Vechea controversă dacă „omul sfințește locul” sau dacă „locul (mediul) modelează omul” persistă și astăzi. Din complexul observațiilor și al studiilor etnologice, s-a stabilit că ambientul poate să condiționeze dezvoltarea sau întârzierea unei civilizații, după cum este favorabil sau nefavorabil. Dar trebuie subliniat că ambientul este numai o condiție și nu o cauză a civilizației. Cu cât o civilizație este mai simplistă și primitivă, cu atât mai puternică este influența ambientului (a mediului). S-a constatat că primitivul tinde să se adapteze ambientului, pe când, pe măsură ce civilizația crește, omul tinde să adapteze tot mai mult ambientul la el însuși, folosind ceea ce acesta îi oferă.⁴²

Evident, nici această soluție intermediară nu rezolvă radical controversa, căci inițial toți oamenii sau toate popoarele au fost primitive. Trebuie să existe deci și o serie de imponderabili, care în decursul timpului influențează poate decisiv, rămânerea sau ieșirea din cadrul primitivității inițiale. Acești imponderabili, puși în corelație cu ambientul fizic, static prin însăși natura lui, și rasa care original este, în ultima analiză, tot o expresie a mediului în care s-a format cu toate caracterele sale ereditare, s-ar putea avea o explicație mai completă asupra impulsurilor fundamentale ce animă un popor sau o colectivitate umană. În lumina acestui criteriu, vom încerca să proiectăm – fie și pe scurt – formația etnică și evoluția istorică a aromânilor ca „popor ferment.”

A. Mediul geografic

Poate în nici un alt caz, formula lui Fr. Ratzel „geographisch denken” pentru explicarea evoluției istorice a unui popor, nu s-ar putea aplica mai bine ca în cazul aromânilor. De aceea, prezentarea unor caracteristici ale acestui spațiu se face absolut necesară. Teritoriul Peninsulei Balcanice, brăzdat în lung și în lat de Alpii Dinarici, continuați de munții Pindului, Rhodopi și Balcani, cu toate ramificațiile lor, se caracterizează prin accentuate tendințe divergente sau centrifugale. Regiunile de la Nord stau deschise spre pusta panonică sau stepa eurasiatică; cele de la apus, adică întreaga fâșie despărțită și străjuită de lanțul Alpilor Dinarici și al Pindului, converg spre Marea Adriatică și bazinul occidental al Mării Mediterane; pe când partea opusă (cea sud-răsăriteană) își întinde punțile, prin Arhipelagul Egeen, spre lumea micro-asiatică. Interiorul peninsulei – cum scrie Cvijic – prezintă același caracter de izolare și separație. Din cauza mișcărilor tectonice mai recente (terțiare și postterțiare), în masivele muntoase, procesul de eroziune este mai întârziat, văile îndeosebi sunt mai adânci și pantele lor mai abrupte. S-au format astfel numeroase regiuni naturale puțin întinse, așa numitele „pagi,” „pays,” pe care iugoslavii le numesc „*zupa*.”⁴³

Această fragmentare a reliefului este mai accentuată în părțile occidentale și centrale. Dar ea se observă pe întreg cuprinsul peninsulei. „Într-un cuvânt – cum scrie etnograful francez Jaques Ancel – caracteristica peninsulei este compartimentarea.”⁴⁴

Sub raportul climei, Peninsula Balcanică se găsește așezată între ținuturile cu clima continentală a Europei Centrale de nord, acelea cu climat de stepă la răsărit și acelea cu climat mediteranean la miazăzi și apus. Aceste diferite tipuri climatice se găsesc de asemenea reprezentate în regiunile conjuncte. Dar distribuția lor este mult mai puțin determinată de latitudine decât caracterul morfologic al solului care favorizează sau împiedică penetrația.⁴⁵

În acest cadru atât de variat și caracteristic, au trăit încă din vremurile preistorice, traco-ilirii, strămoșii aromânilor.⁴⁶ Aci s-au plămădit ca neam aromânii. În regiunile muntoase cele mai

puțin accesibile, și-au căutat salvarea din cataclismul de popoare care s-a produs la începutul Evului Mediu. Aceste refugieri ale elementelor citadine într-un ambient foarte sărac au provocat, cum era de așteptat, o sărăcire a civilizației lor. Nostalgia însă pentru o stare mai bună a rămas. Faptul va avea, cum vom vedea în cursul acestei expuneri, o importanță deosebită în evoluția lor istorică.

„În aceste regiuni – scrie Cvijic – cele mai puțin accesibile din Peninsulă, populația va rămâne mereu mai mult sau mai puțin izolată, și toate manifestările activității umane au fost afectate. Erau ca niște vaste insule împrejurul cărora se spărgeau marile valuri istorice și curenții civilizației, refugii tăcute și solitare unde au venit să se adăpostească populațiile care fugeau din fața invaziilor succesive. Acolo s-au păstrat și chiar dezvoltat vechiul păstorit balcanic și transhumanța sub forma lor cea mai accentuată, practica vechilor meserii, tipurile cele mai curențe ale vieții patriarhale și de organizare în triburi. Vestigiile vechilor popoare care s-au conservat în redutele muntoase și dispar azi sub ochii noștri permit urmărirea diferitelor faze de asimilare etnică produse în Peninsulă. Acolo, ca aproape peste tot în ținuturile muntoase, s-au perpetuat focarele cele mai rezistente de autonomie și de independență, de viață liberă montană. De acolo, în sfârșit, au ieșit aproape constant valurile de populații care s-au dus să ocupe regiunile cu caractere geografice de uniune și de penetrație.”⁴⁷

Oricât de mari ar fi fost piedicile create de aceste compartimentări muntoase, când presiunea popoarelor năvălitoare a fost puternică ele au putut fi răzbite. Masivul dinaric cu fragmentările sale n-a putut împiedica totuși pe sârbo-croați să-l pătrundă și să-l populeze. După cum Balcanul central și Srednja-Gora n-au împiedicat pe bulgari să treacă la sud în partea cealaltă.⁴⁸

De asemenea masivul Rodopilor, domeniul războinicilor triburi trace care după romanizarea lor au continuat să subziste în păstorii aromâni, a putut fi ocupat, în timpul invaziei otomane, de către păstorii turci numiți „*juruci*.”

Toponimia acestor ținuturi muntoase și caracteristicile somatice și psihice ale populațiilor din regiuni ca Era (Stari Vlahi), Montenegro,⁴⁹ Srednja-Gora (centrul de unde a pornit revolta vlahilor care a dus la fundarea imperiului vlaho-bulgar al Asaneștilor) etc., amintesc de populațiile românești slavizate. Demarcația populației autohtone de cea slavă era atât de evidentă încât – cum relevă Jaques Ancel – „Vlahiile erau domenii ale păstorilor, domeniul muntos; domeniile slavilor erau în văi” (*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, An. I, Tom. I, 1934, p. 120).

Singura regiune muntoasă unde aromânii s-au putut păstra din punct de vedere etnic mai bine, a fost regiunea Pindului, care se întinde din Tesalia și Epir până la Sarplanina în Serbia. Deși munții Pindului cu ramificațiile lor sunt mai puțin închiși decât cei Dinarici, totuși, ei sunt situați prea la sud pentru ca invaziile slave de la începutul Evului Mediu să se fi stabilit în aceeași măsură ca în celelalte masive muntoase. Pe lângă aceasta, era mai departe de Constantinopol decât masivul Rodopi.

„Aceste două împrejurări au fost cauza că izolarea și separarea fortăreței pindene au câștigat o mare importanță. Acolo s-au retras din fața slavilor năvălitori, numeroasele populații autohtone, romanizate și bizantinizate. Aromânii erau atât de numeroși în evul mediu încât partea meridională a acestor munți, în Tesalia și în Epir, se numea Vlahia Mare și Vlahia Mică. Chiar în zilele noastre, aromânii cei mai numeroși din Peninsulă locuiesc pe coastele pindene, deși s-au grecizat continuu cei de pe coastele meridionale și s-au slavizat cei de pe

coastele muntoase nordice. Chiar și în zilele noastre se poate urmări progresul acestei asimilări etnice. Iugoslavii care locuiesc în ținuturile centrale și septentrionale ale Pindului se deosebesc de toți ceilalți iugoslavi din Peninsula prin câteva trăsături arhaice, prin moravuri și calități caracteristice probabil pentru primii slavi care au colonizat Peninsula. Dar cei care au fost cei mai influențați de caracterul geografic de izolare și de separare a redutei pindene sunt albanezii, vechea populație balcanică anterioară așezării iugoslavilor. Ea (reduta) îi izola și îi separa la est de căile longitudinale ale Peninsulei și, prin aceasta, de influențele civilizatoare ale căror puncte de plecare erau Constantinopol și Salonic. Afară de aceasta, litoralul adriatic al Albaniei, în mare parte mlăștinos și, afară de Valona, lipsit de porturi ospitaliere, nu atrăgea curenții civilizatori care puteau pleca de pe țărmurile italiene. E una din cauzele principale a faptului că albanezii s-au conservat etnic și au rămas, din antichitate până în zilele noastre, aproape în aceeași stare primitivă. Mai adăugăm că aceste patru redute muntoase au influențat puternic distribuția diferitelor civilizații care s-au dezvoltat în Peninsula sau care au fost introduse întrînsa.”⁵⁰

Faptul că aromânii s-au plămădit inițial, ca nație distinctă, în regiunile muntoase ale Pindului, unde ulterior s-au suprapus și alte elemente romanizate ale peninsulei retrase spre sud, ca urmare a masivei revărsări slave, le-a permis o evoluție istorică cu totul particulară. În aceste regiuni muntoase, cu multiple compartimentări, ei și-au putut continua milenara tradiție traco-ilirică a conviețuirii în triburi patriarhale, întărind și mai mult coeziunea acestor unități sociale. Inerenta endogamie în aceste compartimentări teritoriale și tribale, întreținea stabilitatea rasială, accentuând trăsăturile fizice și morale caracteristice. Dar, spre deosebire de triburile albaneze și cele slave, care stagnau în cantoanele sau zupele lor, aromânii prin mișcările lor metanastatice se revărsau pe raze întinse spre cele patru puncte cardinale. Poate aceste mișcări periodice transhumante sau favorizate de faptul că spre răsărit, apus și miazăzi, la poalele Pindului sau a ramificațiilor sale, se găseau ținuturi cu climă dulce mediteraneană. Ei însă se aventurau cu turmele și în regiunile nordice sau răsăritene ale peninsulei, ajungând până în Alpii Dinarici și munții Balcani (*Hemus*), adică spre „munții Bulgariei.” Căci – scrie Kekaumenos în secolul al XI-lea – „astfel e obiceiul lor, ca familiile și turmele vlahilor să petreacă din luna aprilie până în septembrie pe munții cei înalți și locurile cele mai reci.”⁵¹

Nu este exclus ca la început spre aceste ținuturi să fi venit tocmai aromânii care proveniseră din acele părți, în urma năvălirii slavilor.

Oricum, toate aceste deplasări periodice vor avea o influență deosebită asupra formației fizice și spirituale a aromânilor. Energia dospită în regiunile izolate din munți, nu va rămâne zăgăzuită ca la albanezi, care își găsea din când în când supapă de siguranță în izbucniri revoluționare sau îndeletniciri mercenare. Căci va căpăta dimensiunea supleței și a perseverenței răzbitătoare. Peregrinările în lungul și latul Peninsulei Balcanice, caracterizată – cum am văzut – prin gama celor mai variate climaturi, au făcut din aromâni, ca să folosim expresia arheologului francez Heuzey, „o rasă de fier.” Se verifică și în acest caz, funcțiunea legii biologice în climaturile de contraste și alternanțe de care scrie Carrel: „Energia morală, echilibrul nervos, rezistența organică cresc la popoarele expuse alternativ la cald și la frig, la secetă și timp ploios, la soare violent și zăpadă, vânt și neguri, la intemperii...”

Dar pe lângă variațiile de climat fizic, aromânii, în peregrinările lor alternate, au cunoscut și diferite climaturi morale sau spirituale, create în diferitele sectoare ale Peninsulei Balcanice,

brăzdată, cum am văzut, în lung și în lat, de munți izolatori, cu largi deschizături spre diferite curente de civilizație. Cu asemenea schimbări fizice și morale, aromânii au fost feriți de a decădea în rutină sau de a stagna. Noutatea continuă le-a provocat și mobilizat energia, inteligența și imaginația. Prin transhumanța lor, aromânii au avut încontinuu excitantul noutății. Energia fizică și concepția morală austeră, formată în izolările lor de la munte, va primi noi stimulări pentru valorificări practice și va contempla orizonturi mai întinse, spre care își va căuta teren de fecundare individualismul lor exagerat, sufocat sau devenit steril în restrânsurile spații din ținuturile muntoase.

Un asemenea proces însă nu s-a întâmplat cu albanezii, consângeni cu aromânii, prin substratul comun traco-ilir. Din cauza izolării mai accentuate de care am amintit, ei nu au avut fenomenul peregrinărilor transhumante pe raze întinse, decât în slabă măsură. Acest fapt i-a privat de experiența în climaturi fizice și spirituale variate, unde se naște și se ascute spiritul practic. De aceea, energia lor nativă, îndrumată de străvechile legi ale triburilor, faimoasele „*kanuni*,” și excitată de același individualism exagerat, a continuat să se consume în cadrul interior, mai mult în brigandaj sau vendete sângeroase; iar în exterior, în acte de piraterie sau în înrolări ca mercenari. Dovada acestei diferențieri se poate vedea din experiența de până acum. În vreme ce în satele albaneze de la munte bântuie sărăcia și incuria, în mijlocul lor, la înălțimi apreciabile, s-au dezvoltat orașele aromânești ca Moscopole, Sipsca etc., ca niște „stupi de albine” cum le numește Pouqueville, „așezate printre crăpături de stânci în jurul cărora vivesc șivoaiele.”

Lipsa unui spirit creator de civilizație materială, la albanezi, poate pentru că ei n-au avut elemente citadine refugiate, i-a făcut să fie mai mult oameni de arme decât de lucru. Acest fapt i-a menținut tot timpul într-o stare primitivă.

Cât privește populațiile slave, provenite din șesurile nordice, care s-au infiltrat și au ocupat „zupele” dinarice sau balcanice, lipsite de tradiția traco-iliră pe care o aveau autohtonii și aromânii, mai mult au stagnat. Numai în ținuturile unde populația valahă autohtonă asimilată este preponderentă, se observă aceeași sete de învățătură, vioiciune spirituală, spirit de inițiativă și aplicație spre negustorie care se găsesc la aromâni. De asemenea, ca și la aromâni, viața lor socială are la bază oieritul și chiragilăcul. Astfel, pentru regiunea Staro-Vlahi (*Era*) din Serbia, la sud-vest de Sumadija, scrie Cvijic: „Se pare că cei din Era moșteniseră aceste două moduri de viață de la vechea populație romanizată care s-a retras după invazia slavă în munții dinarici. Iugoslavii numeau populația romanizată vlahi, vlahii, adică latinii... Din aceste ținuturi de trecere ies astăzi cei mai buni negustori iugoslavi.”⁵²

Aceeași situație se verifică mai la sud cu grupul de populație aromână numită *mijaci*, slavizată mai recent. „Aceste aglomerări slave se află în regiuni muntoase închise și greu accesibile... În general, ei sunt de o inteligență mai vie decât ceilalți slavi din vecinătate. Păstorii sunt foarte bruni, mici de statură și au o mentalitate aromână.”⁵³

Spre deosebire de ceilalți slavi ei practică păstoritul transhumant, chiragilăcul și pecalba, adică, acel fel de expatrieri făcute pentru vreme mai îndelungată în străinătate, cu scopul de a acumula averi spre a le folosi la întoarcerea în patrie.

În aceeași categorie intră populația din Srednja-Gora situată în depresiunea sud-balcanică, în centrul Bulgariei unde, cum scrie Cvijic, „există o puternică asimilare de elemente aromâne. Vlahii, aromânii din aceste regiuni, erau bine cunoscuți în Evul Mediu, și ultimii

lor reprezentanți n-au dispărut decât în cursul secolului al XIX-lea. Numele de localități aromâne sunt destul de frecvente, mai ales în Srednja-Gora (Bunaja, Ursulica etc.). Multe orașele și sate din munți au conservat tipul de aglomerări aromâne (de exemplu: Clisura, Kotel, Zeravna etc.). Până la eliberarea Bulgariei, populația din această regiune practica mai ales creșterea turmelor și chirigilâcul. Multe orașe și sate se bucurau, în epoca turcă, de o anumită autonomie. Regimul patriarhal s-a menținut pretutindeni, dar trăsăturile vechii civilizații balcanice nu s-au șters complet, mai ales în orașe... Ceea ce caracterizează mai ales aceste populații, este agerimea lor intelectuală.⁵⁴

Așadar, așezarea aromânilor în munții Pindului explică într-o oarecare măsură, conservarea lor etnică. De asemenea, și unele trăsături de finețe intelectuală, respiră în acest cadru pitoresc, consacrat în antichitate lui Apolo și muzelor. Dar prin acest cadru geografic nu se poate explica decât parțial manifestările aromânilor în cursul veacurilor. Căci, așa cum am văzut din cele arătate mai sus, și vlahii din regiunile de nord, diferite ca poziție geografică și climat (Era, Stari-Vlahi, Hemus, Srednja- Gora etc.) au cam aceleași trăsături fizice și morale, practică aceleași meserii (oieritul transhumant, chiragilâcul și pecalba) și se disting de celelalte popoare – chiar când și-au pierdut limba – prin aspectul lor fizic și vioiciunea lor intelectuală. De aceea pentru o înțelegere mai bună a fenomenului, va trebui să vedem influența factorului *rasă*.

B. Factorul rasă

Etimologia a ajuns la concluzia că noțiunea de rasă este foarte greu de stabilit. Cert este că nu există pe pământ rase absolut pure. Cel mult pot exista mici grupe care, prin îndelungata izolare, au putut să-și mențină o relativă *stabilitate rasială*. Gradul de amestecuri mai mult sau mai puțin fericite, dă o varietate în manifestări, care coroborată cu mediul geografic sau realitățile geopolitice, prezintă intensitatea după vitalitatea intrinsecă a fiecărui popor.

Mulți s-au întrebat dacă există o rasă balcanică. Evident, sub raportul purității în sensul indicat mai sus, nu există. Frecvențele năvăliri de popoare din trecut, favorizate și de deschizăturile Peninsulei Balcanice în toate direcțiile, au lăsat urme adânci la popoarele de astăzi. Cum scrie E. Pittard, Peninsula Balcanică „(peninsulă elenică) este un fund de sac antropologic în care s-au oprit grupele etnice care au invadat Peninsula.”⁵⁵

Campaniile de măsurare făcute de antropologii cei mai renumiți, scrie Jaques Ancel, cu deosebire de către prof. Pittard de la Geneva, care a întreprins vaste studii antropologice în Balcani, înainte și după primul război mondial, au dus la concluzia că nu există rase balcanice; nu există rasă sârbă, bulgară, greacă, română, albaneză, dacă s-ar considera rasa în sensul fizic al cuvântului, adică un ansamblu determinat de caracterele fizice dintre care cele mai cunoscute sunt forma craniului, talia și culoarea părului. Din punct de vedere biologic, noi constatăm cu antropologii, că nu există rasă pură în Peninsula Balcanică. Există identitate de aspect fizic, cu deosebire în centrul peninsulei între diferitele populații care nu vorbesc aceeași limbă, dar care trăiesc aceeași viață, între munteni, fie că sunt bulgari, sârbi, greci, români, și locuitorii de la câmpie, mai ales din marile câmpii răsăritene, ale României și ale Bulgariei.⁵⁶

După Pittard populațiile balcanice s-ar reduce la două sau trei tipuri. „Numele purtate – scrie el – de popoarele care sunt la sud de Sava și de Carpați, sunt etichete momentane așa cum

momentane sunt însăși limitele statelor care le ocupă. Odată români se numeau daci și geți, albanezii, iliri. Vechii macedoneni sunt repartizați azi sub numele de sârbi, de bulgari, de greci, de turci. În cursul existenței sale, o populație a putut avea astfel, succesiv, mai multe denumiri foarte diverse. Trebuie să facem, pentru balcanici, lista schimbărilor de ștampile politice, de la Herodot până la epoca modernă? Ar fi lungă. Astfel de exemple se găsesc de altfel în toate țările și a devenit ceva banal a le semnala într-o lucrare de antropologie.”⁵⁷

Etnografii care au privit problema mai mult prin prisma istorică sau lingvistică, au repartizat popoarele balcanice în diferite rase. Cunoscutul elenist francez, Victor Berard, scrie în această privință: „Rasele pământului balcanic se împart în trei grupuri principale: grupul turc, grupul slav și grupul pelasg sau greco-latin.”⁵⁸

Din grupul pelasg – populație foarte veche – care ocupa din vremuri preistorice, ținuturile unde se găsesc astăzi aromânii (Tesalia, Epirul, Macedonia) se considera că au făcut parte tracii, frigii, ilirii, epiroții, albanezii și italoții; ca ramuri mai mult sau mai puțin amestecate. Scriitorii greci din antichitate considerau pe pelasgi ca strămoșii lor.

Pe acest substrat primitiv, s-au așezat în Evul Mediu prin năvăliri sau infiltrații pașnice, populații turanice și slave, dând naștere la noi popoare sau alterând substanța acelorora cu care s-au asimilat. Politica imperiului bizantin era să divizeze aceste mase flotante și apoi să le înghită prin colonizări în diferitele părți ale imperiului, în elenism. Mai toate populațiile turcomane s-au dizolvat în elenism.

„Păgâne și nu încă mahomedanizate, ele dispăruseră puțin câte puțin. Păgâne și nu încă mahomedanizate, ele îmbrățișaseră îndată creștinismul, primul pas spre elenizare. Apoi, atrase de farmecul unei civilizații mai nobile, și-au părăsit obiceiurile naționale și limba.”⁵⁹

Acest proces de alterare este confirmat și de cercetările antropologice. Pittard a ajuns la concluzia că „eticheta de greci acoperă o populație extrem de eterogenă.”⁶⁰ Din comparațiile făcute în studiile sale între greci și turci, Pittard a căpătat convingerea „că există o evidentă înrudire între aceste două populații.”⁶¹

Numai populațiile din regiunile muntoase de la sud (Pindul) – cum am văzut – au rămas ferite de asemenea amestecuri. Rasa primitivă se conserva cu atât mai bine, cu cât era mai izolată. Același lucru s-a petrecut într-o măsură mai redusă, cu populațiile din regiunile muntoase din centrul Peninsulei Balcanice. Așa se explică identitatea de aspect fizic pe care – cum am văzut mai sus – o relevă Jacques Ancel la muntenii din acele ținuturi care în realitate, sunt români deznaționalizați. De altfel – este știut – pretutindeni munții sunt evocatori și conservatori ai vechilor populații.

Din toate popoarele balcanice, inclusiv albanezii, dacă se iau în întregime lor și nu numai anumite triburi izolate din Munții Dinarici, aromânii s-au păstrat mai puțin alterați. Ei au pierdut multe elemente de la câmpie sau din orașe, care nu s-au refugiat în munți în timpul năvălirilor slave. Dacă în timpurile tulburi ale istoriei medievale, nobilimea occidentală s-a retras în castele, elementele romanizate din imperiul roman de răsărit s-au retras în munți, care prin caracterul lor carstic specific, constituiau adevărate cetăți. După fuziunea latino-autohtonă, care în ținuturile ocupate de ei a început încă din secolul al doilea înainte de Christos, adică din epoca republicană a Romei, ei n-au mai asimilat elementele străine decât foarte rar. Dacă se ține seamă că această fuziune în perioada republicană, s-a făcut cu elemente legionare riguros selecționate în acea epocă, – cum scrie Cantu – din populațiile italiice, s-ar putea spune că nu

s-a petrecut o alterare de substanță întrucât și italicii făceau parte din aceeași rasă primitivă. Dar chiar dacă ar fi fost un amestec de elemente heterogene, timp de aproape două milenii, fuziunea s-a putut desăvârși în toate privințele dând consistentă stabilitate etnică. Acest fapt a fost cu atât mai posibil, cu cât în tot timpul, din cauza organizației lor sociale în triburi (ginți), aromânii au practicat o sănătoasă endogamie și eugenie a rasei. Moravurile sobre și viața austeră de la munte, cu încrucișări între elemente sănătoase de aceeași rasă, a făcut să evite neajunsurile prin cunoscutele manifestări recesive în practicarea endogamiei. Aversiunea instinctivă a aromânilor – cum rezultă și din literatura lor populară – de a include elemente străine în sânul lor pornește poate, tocmai din preocuparea de a evita introducerea unor tare care, prin practicarea endogamiei, s-ar multiplica după legile cunoscute. Această tendință s-a menținut mult timp și în diaspora lor. Rezerva lor nu a fost numai față de slavi dar și față de greci, cu tot prestigiul lor istoric-cultural glorios, fiindcă ei intuiau instinctiv că actualii greci sunt – cum am văzut mai sus – o mixtură de popoare heterogene. Cum remarca istoricul Jirecek: „Ein Vlache heiratet nur eine Vlachin.”⁶² Același lucru îl remarcă și Keramopoulos: „Când se întâmplă, scrie el, ca un aromân să se căsătorească cu o femeie străină de la câmpie, aceasta se stabilește acolo, căci nevestele nu merg cu bărbații la munte. Astfel că rasa la munte rămâne nealterată.”⁶³ Este un sistem pe care îl practică atât armenii cât și evreii.

Din cauză că ideea de „fară” (gen) era dominantă, fiindcă de numele ei se legau toate faptele care aduc faimă („aname”) precum și cele care produc discredit, preocuparea de eugenie rasială era foarte mare. Organizarea aceasta în „fare” (ginți) cu ierarhia interioară, rezultată mai mult din selecție, pe calități pozitive ce implicau însușiri morale, intelectuale și capacitate de conducere, se evita cristalizarea de clase sociale și se crea un mănunchi de indivizi cu personalitatea bine conturată. Prin aceste celule sociale care corespund mediului geografic muntos și compartimentat s-a putut menține o milenară stabilitate etnică la aromâni, care se observă atât sub raport somatic, cât și moral.

În mozaicul de popoare balcanice (chiar când sunt reduse din punct de vedere antropologic, cum am văzut, la câteva tipuri) aromânul se distinge ușor de ceilalți. „Ca înfățișare și din punct de vedere al caracterului, aromânii sau valahii se deosebesc într-un mod sensibil de celelalte popoare și reprezintă aproape singura rasă pură în Macedonia... Ei se remarcă prin inteligența, rapiditatea concepției și finețea lor.”⁶⁴

Pouqueville și Weigand au remarcat în fizionomia aromânului trăsăturile și proporțiile legionarului roman. „Valahii nomazi – scrie Pouqueville – care poartă pe frunțile lor bătute de vânt și soare amprenta anotimpurilor, sunt în general tari și robuști. Capetele lor au proporțiile romane; și timpul care slăbește tipurile naționale, n-a putut, în ciuda încuscririlor, să-i confunde nici cu grecii, nici cu albanezii.”⁶⁵ Același lucru îl remarcă mai târziu și Gustav Weigand: „Comparația cu un legionar roman este perfect la locul ei.”⁶⁶

Referitor la stabilitatea rasială a aromânilor, E. Pittard consideră că „ei trebuiau să fie obiectul unui frumos studiu antropologic, căci dacă informațiile pe care le avem asupra lor sunt veridice, ele trebuie să prezinte o anumită unitate etnică.”⁶⁷

Această stabilitate rasială, cu sânge concentrat printr-o endogamie milenară, va imprima însușiri de o rezistență excepțională și va asigura germenii generatori de acțiuni răscolitoare sau perturbatoare pe toate planurile. Asemenea tendințe vor lipsi la colectivitățile cu sânge

amestecat sau diluat prin continui și variate încrucișări (bastardizări), fiind anihilate reciproc de contrazicerile intrinseci. Lipsa de echilibru va forma caracteristica unor asemenea colectivități, fapt pe care Cvijic îl observă și la unele regiuni balcanice, unde s-au produs mai mult încrucișări între elemente heterogene.⁶⁸ Numai o lungă stabilitate poate contopi cu adevărat o colectivitate încrucișată. În această privință evreii, care prin tradiție religioasă nu acceptau să includă femei străine în sânul lor, au putut realiza în istorie un popor ferment prin excelență, indiferent dacă acțiunea sa a fost pozitivă sau negativă.

Dacă de o puritate rasială nu poate fi vorba pentru Peninsula Balcanică, în schimb se poate releva importanța ce o prezintă stabilitatea etnică a popoarelor ferment din conglomeratul rasial. Sub acest aspect aromânii izolați în munți, neasimilând elemente heterogene veacuri de-a rândul, au devenit mai coerenți în psihologia lor, întrucât nu sunt frământați de porniri divergente sau contradictorii.

Așadar, rezumând, s-ar putea spune că corelația între factorul mediu și factorul rasă, ar înlesni explicația destinului singular al aromânilor, atât de asemănător în unele privințe cu cel al strămoșilor traco-iliri de la care ei au moștenit – cum scrie N. Iorga – atât calitățile cât și defectele.

Teritoriul Peninsulei Balcanice deschis spre toate direcțiile și brăzdat de văi adânci și prăpăstioase a stimulat tendințele divergente și fragmentare, favorizând un individualism și particularism accentuat. Aceste deschizături teritoriale vor atrage năvăliri de popoare din toate părțile, cu deosebire din spațiul euro-asiatic, dintre care unele din ele, ca slavii, se vor sedimenta în părțile joase (câmpie) asediind pe autohtonii retrași în bastioanele munților. Această asediere înăspriță după ocupația turcească, va accentua procesul endogamiei tribale și va stimula instinctele combative necesare atât pentru agonisirea existenței, în dura și nesigura viață a transumanței, cât și pentru apărarea libertății și menținerea independenței lor. În acest complex de împrejurări se va făuri un popor bine încheșat, compus de oameni cu fizionomia fizică și morală bine conturată, în care suplețea inteligenței se va împerechea cu tăria de caracter. Tipul uman se va caracteriza în general printr-un individualism exagerat, organic și refractar gregarismului, dinamic, întrepid și centrifugal, care instinctiv își va căuta împlinirea în mase alogene cu mai mult simț gregar. Tradiția vieții pastorale, contemplativă prin esența ei, îl va face să ocolească muncile manuale grele și îi va da un spirit inventiv în acest sens. Din cooperarea factorului mediu și al rasei – care este esențial pentru nașterea oricărei civilizații – s-a zămislit un element cu amprente speciale ce se vor remarca atât în evoluția cât și în funcțiunea sa istorică.

C. Evoluția istorică

Geopolitica a stabilit că personalitatea geografică modelează națiunea și că o naționalitate este un bazin, un munte, o frontieră. „Istoria unui popor – scrie Xenopol – este în mare parte determinată de condiția geografică a teritoriului pe care s-a dezvoltat.”⁶⁹ Influența este reciprocă. Cum remarcă prof. W. Hoffmann: „Fiecare popor își creează spațiul în care trăiește, pe care îl pecetluiește și îl formează. Dar pământul în care locuiește un popor, influențează și formează pe de altă parte poporul. Această faptă dăruiește nu numai influențele externe ale situației (conjuncturii), ale climei, ale conformației terenului, ci și destinul politico-istoric, care corespunde terenului patriei. Din aceste forțe își formează un popor caracterul particular și misiunea lui.”⁷⁰

Spațiul balcanic însă este un spațiu rebel și greu de dominat. Cum observă Josef Marz: „Nu este exagerat a susține că nici un spațiu terestru din Europa și poate mai ales nici unul de pe glob nu arată în istoria sa politică atât de variate și intense funcțiuni ale situației geografice și forțe ale spațiului ca Balcanii. Istoria sa bimilenară agitată este în mod predominant o luptă pentru poziții, pentru căi comerciale și importante trecători, pentru spații centrale, și acces la marele spațiu comercial al mării, pentru intrarea în el, închiderea în el, siguranța la marginea lui. Este imposibil să cităm, pe un spațiu îngust, mai puține exemple mărunte, cum se oferă din abundență, totuși putem încerca cel puțin să desemnăm în linii mari faptele și evenimentele cunoscute și să rânduim legitimitatea lor.”⁷¹

Firul conducător al istoriei unui popor îl formează conștiința națională care însă își are originea în ideea de rasă. Sub acest aspect, evoluția istorică a unui popor va fi în strânsă corelație cu preistoria lui.

Epoca zămislirii conștiinței naționale la diferite popoare europene este încă o problemă controversată. Unii dintre istorici o văd apărută încă din antichitate, la greci și la romani, mai ales prin rezervele acestora față de popoarele barbare. Alții o văd zămislită mai târziu, în Evul Mediu, după invaziile germano-slave pe teritoriul imperiului roman de răsărit și de apus, când au început să se contureze națiunile europene. Și, în sfârșit, alții o consideră ca un produs modern al revoluției franceze. Fără îndoială, în Evul Mediu, lipsea o conștiință națională în sensul actual al cuvântului.⁷² Mai toți conducătorii care s-au afirmat în acest sector în epoca medievală au căutat să-și legitimizeze succesiunea împăraților romani. „Țarul Caloian-Ioniță – cele două nume pe care le poartă sunt unul bulgar și celălalt român – ia titlul „Împărat al vlahilor și bulgarilor,” pentru a arăta că el nu este suveranul unei națiuni, al națiunii bulgare, ci că el caută să reconstituie această veche unitate imperială romană. În 1346, Dușan ia titlul de „țar al sârbilor și al grecilor.” Este aceeași idee: el nu este suveran al sârbilor, deși este de limbă sârbă, este totodată moștenitor al împăraților romani. În denumirile sale imperiale nici o distincție națională. Când se studiază acest ev mediu, se face constatarea curioasă că aceste imperii, bazileu grec, imperiu sârb, imperiu bulgar, nu implică ideea de regate naționale pe care istoricii, revendicând „drepturi istorice,” ni le-au prezentat timp îndelungat. Însăși dominația otomană a fost o dominație pur militară și fiscală. Dar confundând religia și națiunea, ea a creat indirect acest spirit de independență religioasă și națională.”⁷³

Evoluția s-a făcut pe îndelete și după împrejurări. La sfârșitul secolului al XVIII-lea înaltul grad al conștiinței naționale a determinat naționalismul militant care a avut ca trăsături fundamentale două aspecte:

Proclamarea limbii materne ca singurul criteriu pentru apartenența socială; și

Necesitatea ca orice națiune inclusiv cele mici să-și creeze propriul lor stat.⁷⁴

În această direcție – mai ales pentru țările sud-est europene – o influență decisivă au exercitat, pe lângă iluminismul francez, și ideile național-romantice ale lui Herder, care au găsit un deosebit ecou în sud-estul european și care domină până în zilele noastre.

Din cauza acestei evoluții continue a conștiinței naționale, și sensul care i s-a dat în diversele epoci sau locuri, va fi diferit. Fără îndoială, conștiința națională se găsește în embrion în orice colectivitate umană constituită prin comunitatea de trib, de rasă, de limbă etc. Forma de organizare politică sau socială permisă de mediul în care s-a dezvoltat fiecare popor, va determina gradul și felul ei de manifestare.

Din cauza geopoliticii cu totul speciale, cum am văzut, a Peninsulei Balcanice, conștiința națională a popoarelor autohtone din acest sector, va avea un caracter, am spune, fragmentar, adică lipsită de gregarismul de masă care se observă la alte popoare. Organizația în triburi și individualismul exagerat vor împinge în acest sens. Fenomenul nu se va circumscrie numai la păstorii traco-iliri, organizați în triburi patriarhale, dar se va extinde și la rafinații elini post-omerici, care, deși ieșiseră din forma de organizare a tribului, transplantaseră aceeași mentalitate în cetățile lor, fără a o depăși nici în momentele de splendoare politică și culturală.

Conștiința națională a acestora se va contura mai mult prin sentimentul negativ al disprețului pe care îl nutreau față de neelini. „Tot ce nu este elin, barbar este.” Liga lor, simbolizată periodic prin jocurile olimpice, care aminteau origina comună (*Koini*), nu împiedicau diviziunile și conflictele endemice, care uneori mergeau până la nimicirea totală. În expansiunea lor colonială, pe lângă necesitățile economice, un rol important îl jucau și tendințele lor centrifugale. Din cauza aceasta colonialismul grecesc s-a mărginit numai la funcțiunea economico-culturală, fără însă a lua și aspectul politic, care ar fi permis o mai adâncă pătrundere a civilizației elenice la popoarele barbare. Funcțiunea politică imprimată de geniul lui Alexandru cel Mare al Macedoniei, care a creat perioada helenistică, n-a putut fi de lungă durată tot din cauza individualismului centrifugal – răul comun – al diadohilor săi.

Evident, la traco-iliri, care în munții lor au rămas la organizația socială a tribului, asemenea contraste și tendințe centrifugale erau și mai accentuate. Totuși, în contactul cu grecii, care își afirmă cu mai mult orgoliu superioritatea lor, trebuie să se fi născut, ca o firească reacțiune, un sentiment colectiv generator de conștiință națională. Când aceste popoare traco-ilirice s-au latinizat și au dobândit pe lângă limbă și orgoliul lui „*civis romanus*,” în inerentele frecuşuri cu grecii, conștiința lor națională, sub forma latinității, a devenit mai acută. Încă din perioada lui Justinian – cum se poate vedea din „Istoria Arcană” a lui Procopiu – se observă tendințele elementului grec de a prezenta pe mulți dintre înalții demnitari și chiar pe împărat, nu ca latini (romani) autentici, ci ca iliri, dardani, sau mysi romanizați. Această tendință se va vedea și la cronicarii bizantini de mai târziu. Populațiile romanizate însă, adică aromânii, oriunde se vor găsi ei, vor avea via conștiință națională a latinității. Cronicarul bizantin Kinnamos din secolul al XII-lea, remarcă că vlahii se consideră coloniști italici, aduși prin părțile acestea. („Se spune că vlahii sunt aduși din Italia.”)

În corespondența împăratului Ioniță cu Papa Inocențiu al III-lea, apare vizibilă mândria originii latine. Același lucru îl remarcă după șase veacuri, până la cele mai răzlețe triburi de păstori valahi și călătorii sau istoriografii străini care i-au studiat la fața locului. „Toți în general revendică cu mândrie numele de rumâni sau romani.⁷⁵ Limba lor împiedică de a-i ignora, ei vorbesc mereu latina și dacă-i întrebi: ce nație sunteți? ei răspund cu mândrie: rumâni.”⁷⁶

Învățatul grec Neofit Duca, contemporan cu Pouqueville și cu E. M. Cousinery, referindu-se la încăpățânarea aromânilor de a se considera de origine latină, scria iritat: „Ei se mândresc că constituie o nație distinctă și nu vor să se unească prin limbă încet, încet, cu națiunea greacă, așa cum s-au unit prin religie... După atâtea secole, ei se consideră ca având o origină comună cu romanii, cu care nu au nimic în comun, nici numele, nici o picătură de sânge. Să ne arate o țară care să fie a lor, o provincie întreagă sau altceva de caracteristic și deosebit de a altora, și vom tăcea. Toată mulțimea lor este cuprinsă între Dunăre și Peloponez, înșiruită în munți sterpi, buni pentru exilați și vagabonzi.”⁷⁷

Cu toată această conștiință națională mereu trează și cu atâtea calități de energie și inteligență, se pune mai vârtos întrebarea de ce acest popor (după N. Iorga – „unul din popoarele mai vechi și mai bine dotate din Europa”), deși moștenitor direct al imperiului roman de răsărit, n-a putut înjgheba o unitate politică (statală)? Această întrebare ar părea cu atât mai îndreptățită, cu cât axa formației sale etnice o constituie linia Morava-Vardar. Această linie este ea însăși axa Peninsulei Balcanice care cade vertical pe cealaltă coordonată importantă, reprezentată de linia orizontală a faimoasei „*Via Egnatia*” ce lega Dyrachium de Salonic și Bizanț. O întrebare similară s-a pus și pentru strămoșii aromânilor, traco-ilirii – „cel mai mare popor din antichitate după cel al inzilor.” (Herodot)

Explicația principală s-a găsit în influența unui mediu geografic centrifugal care – cum am văzut – a determinat viața pastorală, transhumanța (nomadă) organizată în triburi, cu tendințe individualiste exagerate. Aceeași explicație se dă și pentru albanezi al căror „stadiu de dezvoltare socială – cum scrie Baldacci – este în raport cu relieful pământului și rezistența oamenilor la evoluția socială. Explicația, deci, trebuie căutată în compartimentarea munților.”⁷⁸

Destinul istoric al aromânilor va fi în linii mari, aproape identic cu cel al traco-ilirilor care – cum scrie Jericek – „se distingea în toate veacurile printr-o neobișnuită energie și neastâmpărată bucurie de luptă, deși mereu în serviciu străin și mai curând în avantajul vecinilor mai slabi, decât pentru întărirea propriei puteri.”⁷⁹ Aceștia se revărsau tumultuos spre câmpie și se retrăgeau în munți cu izolări îndelungate, trăind în triburi nestăpânite de nimeni. Istoricii antici îi vor pomeni ca traccii nedomniți (*Thrakoi abasilevtoi*) așa cum cu multe veacuri mai târziu, cronicarii bizantini vor vorbi de vlahii nedomniți (*Blahoi abasilevtoi*).⁸⁰

Mobilitatea lor și repudierea spiritului gregar, vor zădărnici orice înjghebare statală de o amploare și respirație mai mare. De această meteahnă a individualismului exagerat, n-au putut scăpa nici vechii greci – descendenții aheilor, nomazii Olimpului și ai Tesaliei (W. Durand: *Storia della civiltà*) – nici în epoca lor cea mai civilizată.

Organizația lor statală n-a depășit niciodată cetatea (*Polis*). Influența mediului geografic se va simți și la popoarele slave cu pronunțat spirit gregar, așezate mai târziu pe teritoriul balcanic. Mai toți istoricii și etnografii au relevat lipsa unui *centru geografic* în Peninsula Balcanică care să polarizeze celelalte ținuturi în vederea constituirii unui stat. Unii au văzut în acest fapt o adevărată fatalitate istorică.

„Caracteristica geografică a Balcanilor – scrie Oscar Randi – din care a derivat o fatală inferioritate istorică, constă în absența de centre vitale în toate aceste regiuni, în lipsa de coeziune directă între ele și în gravitațiunea excentrică.... O altă constatare și mai interesantă, este aceea că toate aceste regiuni împreună nu au apoi un centru comun. Dacă am considera cu fantezia razele circulare a influenței ce s-ar putea exercita de către cele două centre ale Macedoniei, Scoplja și Salonic, vom vedea că ele sunt destul de limitate și n-ar putea niciodată să îmbrățișeze cu înlesnirea geografiei, întreg acel teritoriu care s-a convenit să-l cheme Balcanii. Și totuși, și acești nefericiți Balcani au centrul lor, la Constantinopol, dar e atât de excentric, încât se poate asemăna ca o sarcină extrauterină...”⁸¹

La această fatalitate geografică, *aromânii, poporul cel mai balcanic dintre balcanici (sub raportul autohtoniei)*, adăugau și fatalitatea temperamentului lor excesiv de individualist, expresia genuină, cum am văzut, a acestui mediu geografic. Deși zămislit ca nouă nație pe axa geografică

a Peninsulei Balcanice, constituită de linia Morava-Vardar (Serbia și Macedonia), ocupând ținutul ce formează centrul dominației politice a Peninsulei, aromânii n-au putut specula avantajele acestei poziții cheie. Poziția centrală ar fi favorizat și o formație politică solidă, dacă n-ar fi survenit năvălirile barbare ce s-au succedat câteva veacuri de-a rândul, în perioada cea mai delicată a noii lor încheșări naționale.

Drumul acesta, care este cel mai comod pentru legătura între centrul Europei, Dunărea de mijloc și Marea Egee, devenise pentru trei veacuri și mai bine o adevărată albie de scurgere a năvălirilor barbare.

În secolele V, VI, VII, Peninsula Balcanică continua să fie obiectivul jafurilor năvălitorilor germani, avari și slavi. Conducerea bizantină a putut să-i domine pentru câțva timp, nu însă să-i asimileze. Dintre barbarii care se revărsau în Balcani, germanii și avari au trecut ca niște vifore; aceia însă care au reușit să se mențină, ca o pâclă, și să prevaleze datorită unei infiltrații lente, au fost slavii.⁸²

Faptul că după acești slavi n-au mai urmat alte năvăliri barbare pe axa Vardarului, a permis acestora să se sedimenteze și să prindă rădăcini și în această poziție-cheie, sfărâmând astfel unitatea romanității balcanice.

De aceea, încercările de mai târziu ale aromânilor de a înjgheba unități politice mai mari, vor avea un caracter fragmentar și vor eșua. Caracteristic este faptul că la baza acestor încercări vor sta tumulturi și dezlănțuiri de mișcări revoluționare. Primele încercări revoluționare ale aromânilor se înregistrează în Tesalia, între veacurile al X-lea și al XIII-lea, când sub conducerea familiei Niculișilor, românii din Pind au înjghebat Vlahia-Mare.⁸³

A doua încercare a fost făcută de românii din Hemus în secolul al XII-lea, care a avut ca rezultat fundarea imperiului Vlaho-Bulgar, ce a durat până la venirea turcilor în Europa. Deși această a doua încercare, făcută în stil mai mare, s-a concretizat într-un stat întins, puternic și temut, totuși, roadele nu le-a putut culege neamul românesc. Cum relevă A. D. Xenopol, „atâta timp cât statul vlaho-bulgar rămăsese în munți, elementul românesc avu întâietate. De îndată ce el se consolida și reședința sa fu mutată la Târnova, oraș aproape în întregime locuit de bulgari, este evident că anturajul în care locuia dinastia românească, trebuia să-l facă să adopte viața bulgărească... În noua situație se înțelege cu ușurință de ce după un oarecare timp, valahii au încetat să mai fie un element predominant, și că supuși bulgarilor, ei au putut să fie socotiți numai ca unul din popoarele statului lor.”⁸⁴

Se verifică și cu acest prilej „că viața așezată și regulată a agricultorului este condiția necesară formării oricărui stat.”... Românii din sudul Balcanilor nu reușiseră niciodată să formeze un stat, căci la ei viața nestabilă (nomadă) a avut întotdeauna întâietate asupra vieții așezate.⁸⁵

Neajunsul pentru aromâni este evident. Dar refugiarea lor în munți a servit și ca o nouă selecție de elemente cu vocație pentru libertate. Când popoarele din Peninsula Balcanică vor cădea sub jugul turcesc, aromânii din munți vor fi promotorii libertății.

Asediarea aromânilor în munți de către popoarele sedimentare după răvășirile năvălirilor barbare la câmpie, se va simți adânc în toată evoluția lor istorică. Evident – cum am relevat într-un capitol precedent – refugiarea populației citadine în munții sălbatici ai peninsulei, a dus la o degradare pe scara civilizației. „Veacurile întunecate următoare – scrie G. Stadtmuller – însemnau deci în dezvoltarea culturală a vechii populații refugiate în munți o pronunțată reacție.”⁸⁶

Dar conservarea prin tradiție a multor aptitudini civilizatorii a asigurat totuși o viață superioară slavilor și a constituit și ea un stimulent civilizator (ferment), prin neastâmpărul sufletesc ce l-a creat. Căci este cunoscut faptul că în domeniul civilizației tehnice omul nu tinde niciodată să o înrăutățească sau să o sărăcească. Așa s-ar putea explica de ce păstorii aromâni nu s-au resemnat ca consângenii lor albanezi – traco-iliri mai puțin romanizați – la viața pastorală sau la fapte de arme în munți, ci s-au dat la îndeletniciri de natură industrială și comercială. Chiar cei care rămâneau în munții lor, exercitau meserii ca prelucrarea metalelor (curioasă coincidență cu îndeletnicirea principală a etruscilor), reprezentând astfel în cultură „mai puțin alterată, vechea civilizație balcanică de esență bizantină și meridională.”⁸⁷

Oricum, faptul refugierii în munți ar părea că vine să confirme teza lui Pollerd că „muntele este locuința cauzelor pierdute în urma năvălirilor barbare.” Legea etnografică potrivit căreia – cum scrie Sextil Pușcariu – „locuitorii de la munte devin în mod natural, stăpânitorii câmpiilor înconjurătoare” pare să nu fi funcționat în cazul aromânilor. În schimb se verifică la daco-români. Aici explicația ar fi că, pe când năvălirile barbare treceau prin șesurile mărginașe ale Carpaților Munteniei și Moldovei și mergeau mai departe, în defileurile balcanice se infundau și stagnau ca într-o căldare. Aceasta însă, numai dacă ne-am referi la egida statală. Căci, cum se va vedea mai departe, dominația se mai exercita sub alte forme, determinate atât de spiritul de individualist al aromânilor, cât și de cel gregar al popoarelor sedimentate de la câmpie. Va fi o împlinire reciprocă. Ceea ce remarcă Robert Roesler în legătură cu cooperarea vlaho-bulgară în Evul Mediu, s-ar putea extinde și în alte sectoare: „Suferințele vremurilor aparținuseră mai ales strașnicei lovituri a păstorilor; curajul lor natural, hotărârea lor sălbatică i-a făcut conducători și luptători potriviți ai populației slave care, de când lumea, s-a caracterizat prin pasivitatea ei, ...românii reprezentau capul, iar slavii brațul.”⁸⁸

Pe lângă împlinirea reciprocă, această cooperare cu slavii pornea și din „ura nemuritoare a vlahilor împotriva grecilor” despre care ne vorbește Acominatos („*athanaton tin pros imas ebthran ipo Blahon*”), izvorâtă din „veșnica vrăjmășie a latinismului împotriva elenismului,” după cum nimerit observă marele istoric francez A. Rambaud.⁸⁹

Antagonismele trezite în lupta surdă pentru substituirea elementului romanizat cu cel grecesc în imperiul de răsărit, continuă să fie vii veacuri de-a rândul.⁹⁰

Consecințele izolării și asedierii în munți a aromânilor se vor observa mai ales în accentuarea spiritului de independență colectivă și individuală. Aci ei vor deveni, cum am văzut, *nedomniți* (*abasilevtoi*). Referitor la aceasta, Benjamin de Tudela scrie: „Nici un domnitor nu poate să i se supue” („*neque rex ullus eos domare potest*”). În toată această perioadă „vlahii din Pind se susțineau liberi pe coastele Pindului” („*Se susțineau liberi pe coastele Pindului*”).⁹¹

Această stare de independență au conservat-o și după cucerirea turcească. Tari pe libertățile și pozițiile lor redutabile, aromânii au încheiat cu sultanii turci Murad al II-lea și Soliman Magnificul, cunoscutele capitulații care le asigurau o independență aproape completă.⁹²

„Guvernați în orașele și satele lor de un sfat de înțelepți compus din bătrâni – scrie Pouqueville – ei trăiau sub legi tot atât de simple ca și moravurile ale căror expresii erau.”⁹³ În felul acesta „aromânii conservară un fel de guvernământ democratic, trăind nevătămați și nesupărați, pe când vecinii lor de aceeași religie, erau expuși la mii și mii de nenorociri din partea turcilor.”⁹⁴ Selecționați inițial prin vocația elementelor dornice de libertate, ei vor primi mai târziu pe toți aceia care pentru libertate se vor refugia în munți.

Instituția „*aușiaticului*” (Sfatul bătrânilor), care reprezenta un embrion de senat cu puteri deliberative, dublată de aceea a „*Celnicatului*” ca factor de comandă (element executiv) al „*fălcării*” sau al tribului, erau suficiente pentru buna funcționare a unei vieți organizate în niște regiuni muntoase atât de compartimentate. De altfel, esența unei guvernări este eficiența ei, prin mijloace cât mai simple. Instituția *aușiaticului* o găsim și la orașele italiene.⁹⁵

Pe de altă parte, neapartinerea secole de-a rândul a vlahilor „nedomniți” la un stat puternic centralizat a favorizat predispozițiile centrifugale, create de ceilalți factori amintiți mai sus. Se știe că prin însăși funcțiunea sa, statul – acest „monstru rece,” cum îl numește Nietzsche – tinde la o cât mai mare uniformizare a supușilor săi. În vreme ce societatea este dinamică și cultivă personalitatea, statul tinde să o uniformizeze. Și cu cât statul este mai întins, cu atât comprimarea personalității se face mai simțită. Pentru a-i asigura coeziunea, formula apăsătoare a așa zisei „rațiuni de stat” este mai des invocată. Comparația între cetățile grecești și Roma, cu evoluția ei de la republică în imperiu (cesarian), pe măsură ce granițele se extindeau, poate fi edificatoare în această privință.

Organizarea socială și politică a aromânilor oarecum simplistă (primitivă) nu însemna numaidecât o înapoiere sau degradare politică sau socială. După cum n-au însemnat progrese și civilizație imperiile despotice ale lui Atila, Gingishan etc. Această organizare corespundea atât temperamentului lor individualist, cât și împrejurărilor în care se desfășura viața lor. Străvechea organizare fără clase conturate, unde conducerea *celnicului*, care prin consuetudine se transmitea prin succesiune, dar se valida numai prin *capacitatea de comandă*, verificată la fiecare pas, stimula energia și aptitudinile tuturor membrilor comunității. Circularea valorilor selecționate prin lupta grea de toate zilele, impusă de mediul geografic (muntos și puțin accesibil) și cel uman, cu mozaic de popoare, contribuia la crearea elementelor de elită în întreaga comunitate. Comunitățile de la munte vor deveni deci, adevărate izvoare de energie umană, pepiniere de personalități bine conturate, capabile să se afirme până și în mediile cele mai vitrege. Această continuă luptă cu adversități de tot felul, îi va face mai duri, trezindu-le un fel de demnitate, care va considera orice manifestare sentimentală cu expresia ei lirismul, drept slăbiciune. După cum insularitatea a dat englezilor o anumită psihologie specifică, la fel izolarea aromânilor în munți le-a imprimat trăsături caracteristice.

Faptul că aromânii, în evoluția lor istorică, n-au reușit să aibă o tradiție statală, a fost considerat ca o deficiență națională de mulți cercetători străini. Cvijic scrie în această privință: „Ei nu au istorie și această lipsă de tradiții istorice le face un suflet gol de orice idee națională. Sunt oameni a căror frică este proverbială. Și într-adevăr, au suferit teroarea timp de secole, mai întâi la începutul cuceririlor romane în Peninsula Balcanică, apoi în timpul invaziei slavilor în cursul întregului ev mediu, apoi, din nou, până la dispariția regimului turcesc. Sufletul lor a păstrat ca o amprentă de spaimă: sunt neîncrezători și au o morală de asupriți.”⁹⁶

De asemenea, prof. Dr. D. I. Popovici scrie că „aromânii nu s-au dezvoltat ca națiune din lipsa acestor elemente capitale: numărul, cultura, trecutul, teritoriul, o limbă literară... avură o redeșteptare după revoluția franceză și în timpul luptelor pentru eliberare ale grecilor și sârbilor. Aromânii n-au avut statul lor și deci, nici oameni mari, nici mari evenimente, este un popor fără istorie.”⁹⁷

Sunt obiecții similare ca acelea ce se fac evreilor și armenilor pentru veacurile lor din diasporă, când ei au făcut istorie sub alte egide decât acelea ale propriilor lor nații. Dar pentru a se ajunge

la concluzia pe cât de radicală pe atât de subiectivă, de popor „dezrădăcinat,” cu o „morală de oprimați” și „fără istorie,” a trebuit să se nesocotească nu numai veacurile de istorie până la Justinian, când traco-ilirii romanizați din care aromânii descind direct, au dat atâția împărați, dar și evenimente istorice ca, crearea celui de al doilea imperiu vlaho-bulgar și a numeroaselor Vlahii ce au durat până la cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci. De altfel, însuși Cvijic recunoaște în altă parte a aceleiași lucrări, în care a scris cele de mai sus, că „În evul mediu aromânii erau încă foarte numeroși în munți și în regiunile adăpostite ale Peninsulei. Ei formau, cum am arătat, majoritatea populației în Tessalia, în Etolia, în marea și mica Vlahie. Era o Valahie Albă pe care au fondat-o cu bulgarii, regatul vlaho-bulgar sub dinastia lui Asan, în secolul al XII-lea.”⁹⁸

Mai mult, după cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci, au fost tocmai regiunile muntoase locuite de vlahi ca cei din Stari Vlahi în Serbia sau Srednja-Gora în Bulgaria unde, cum scrie același Cvijic, „Poate din această cauză oamenii din Srednja-Gora au jucat un rol preponderent înainte de eliberarea Bulgariei, mai ales în epoca redeșteptării naționale. Principalii haiduci, propagandiștii, literații din această epocă erau originari din Srednja-Gora.”⁹⁹

Aceeași situație o recunoaște și pentru masivul Rodopilor: „Era domeniul triburilor trace războinice; păstorii cuțo-valahi care se află aici sunt cu adevărat urmașii acestor traci și ai populației semi-latinizate din nordul Peninsulei, care s-a refugiat.”¹⁰⁰

Acest adevăr îl recunoaște și Jirecek: „Pe lângă iobagi, în Bulgaria ca și în imperiul bizantin, se aflau oameni liberi, mai ales pe înălțimile Balcanului și Rodopilor, și în genere, în munți neștrăbătuți, pe unde albanezii și valahii trăiau în vechea libertate.”¹⁰¹

Pozițiile muntoase ocupate de aromâni în Hemus, au favorizat lupta pentru libertate și independență. „Un teren muntos, bogat în defilee, ascunzători, și curse, cu un șir de trecători ușor de apărat, pe atunci pline de cetăți și cetățui.”¹⁰²

De pe aceste poziții, aromânii au dat lupte în cursul istoriei. „Câteodată învinși, de cele mai multe ori învingători, ei strălucesc prin trăsături de curaj și ferocitate... Întreg Orientul tremură numai la auzul numelui lor. Ei fomentează toate revoluțiile, pentru a lua parte. Se amestecă în convulsiunile sângeroase ale statului (bizantin) pentru a-l dezmembra și împărți.”¹⁰³

Lupte similare au dus și aromânii din Pind. Istoria Vlahiei Mari din Evul Mediu este un șir neîntrerupt de astfel de acțiuni. Ele au fost reluate când imperiul turcesc a început să nu mai respecte capitulațiile acordate de sultanii Murad al II-lea și Soliman I, care garantau libertatea și organizația autonomă a Capitanatelor românești. „Aceste lupte au constituit începutul acțiunii de redeșteptare a popoarelor din Balcani; - Grecii - scrie marele istoric italian, Cesar Cantu - au reușit să transforme războiul de capitulații din Pind într-un război de independență pentru Grecia. Astfel, rândurile armatolilor aromâni au furnizat soldații revoluției grecești și căpitani lor, generalii cei mai glorioși, ai acestui război de independență.”¹⁰⁴

Același lucru s-a întâmplat și cu sârbii. „Istoria pentru independența sârbească, vorbește despre faptele glorioase ale lui Țințar Iancu care a condus pe sârbi în Kraina în contra turcilor adesea la victorie. Amintirea lui în Serbia este preamărită, iar osemintele lui se odihnesc în faimoasa mănăstire Ravanița. Aromânii au dat probă de patriotism și spirit de sacrificiu în urmă și în revoluția sârbească din Belgrad, din luna Iunie 1862.” („Istoria războiului de eliberare sârbesc povestește foarte elogios despre voievodul Țințar Iancu, care a condus pe sârbi în Craina la victorie contra turcilor.”)¹⁰⁵

Dintre toate aceste mărturii și constatări făcute de învățați străini, rezultă că niciodată în istoria lor, aromânii n-au fost, cum scrie Cvijic, „oameni a căror frică este proverbială,” care au „o morală de oprimați.” Dimpotrivă, bine ancorați în bastioanele muntoase ale Peninsulei Balcanice, ocupată din vremuri preistorice, ei au strălucit totdeauna prin spirit de inițiativă și trăsături de curaj, afirmându-se ca un permanent *ferment* al ideii de libertate. *Neconstituirea unui stat propriu a fost mai mult o consecință a teritoriului muntos ocupat de ei și a vitregiei circumstanțelor istorice.*

De altfel, de faptul că teritoriul balcanic este impropriu pentru formații statale de lungă durată, au suferit și celelalte popoare conlocuitoare, chiar dacă viața sedentară din ținuturile joase ocupate de ele, atenua mult neajunsul ca cele semnalate la aromâni. De aci a derivat, în primul rând, o „fatală inferioritate istorică,” sub raport statal, pentru toate popoarele din acest sector. Dar aceasta nu înseamnă că au lipsit acestor popoare eforturile de mărire. Cum relevă Dr. Josef Marz: „Mari concepții de spațiu au încercat să trateze Balcanul totdeauna ca o *unitate*. Filip și Alexandru au început cu aceasta. Ceea ce știm despre traci, macedoneni, iliri și daci în timpul lor și în cel dintre ei și romani asupra împrejurărilor politice, era un mănunchi de tulpini nu prea mari, într-adevăr nu din unități indicate de natura țării. Roma a lărgit mai mult pătura celei de-a doua organizații de unitate... Imperiul osman în Europa a rămas, cu toată risipa de forță, mereu mai mult sau mai puțin defectuos și eterogen, a trebuit să lase, nestânjenite, printre centrele puterii sale, spații apărute, ca părți din Albania sau Cernagora.”¹⁰⁶

Dacă se face abstracție de stăpânirea romană și cea bizantină, continuată de imperiul otoman, care au fost stăpâniri cu o rază mult mai întinsă decât cea balcanică, se poate spune că popoarele respective au avut formații statale minore, marginale sau de efemeră măreție, cu respirație scurtă. Grecia antică a trăit mereu cu antagonismul cetăților sale. Macedonia a depășit cadrul local prin meteorica apariție a lui Alexandru cel Mare, fondator al unui grandios imperiu, care însă s-a descompus imediat după dispariția sa, din cauza individualismului centrifugal al diadohilor săi. Slavii balcanici occidentali, fracționați în croați, bosniaci și sârbi, și-au înfiripat viața de stat în secolul al IX-lea și al X-lea (sârbi cu Wlastimir (836) și croații cu Tomislav (910), singurul moment de adevărată splendoare l-au avut sub domnia Țarului Ștefan Dușan Urosch IV (1331-1335); căci după bătălia de la Cosova (1389) s-a prăbușit într-o sublimă tragedie). Slavii orientali, bulgarii, au inițiat viața de stat mai devreme cu Asparuch (Isperech) (641-702). Primul mare moment de splendoare l-au avut sub Țarul Simion I (893-927), care, după puțin timp, la 1019 s-a prăbușit sub loviturile crunte ale lui Vasile II Bulgaroctonul, armeanul din Macedonia „cu trup și suflet de fier.” Al doilea moment l-au avut după aproape două veacuri, sub Asanești. Dar aceasta a fost opera energiei și geniului aromânesc. După aceste câteva veacuri de încercări de viață statală, slavii au recăzut – ca și grecii din Elada – sub jugul turcesc ce a durat aproape jumătate de mileniu. De altfel, aceste înjghebări politice, cum relevă Jacques Ancel (vezi un capitol precedent), nu implicau ideea de state naționale, pe care le invocă istoricii, revendicând drepturi istorice pentru țările respective. Evident, din supărătoarea poziție de raiale, se cere multă lipsă de simț autocritic spre a vorbi de „morală de oprimați” la aromâni, singura populație care, fără a-și renega credința, a trăit în tot timpul liberă și independentă, „pe când vecinii lor – cum am văzut că scrie Aravantinos – de aceeași religie, erau expuși la mii și mii de nenorociri.”

Scurta durabilitate a înjghebărilor statale balcanice arată deci, încă o dată, fatalitatea istorică derivată din caracteristica geografică a Balcanilor.

Dacă imperiul roman de răsărit și apoi stăpânirea turcească care au domnit împreună mai mult decât trei pătrimi din era creștină, s-au putut menține mai bine de un mileniu și jumătate, aceasta se datorește în primul rând faptului că aria balcanică *era o parte din totul*, care cuprindea regiuni întinse în Asia Mică și nordul Africii, locuite de popoare supuse și cu simț gregar. Bizanțul a fost centrul – cum scrie N. Iorga – „unei talassocrații.” Din aceste regiuni nebalcanice, se recrutau soldații și mercenarii cu mai mult simț de disciplină decât neastâmpărații balcanici. În cadrul acestora și contingentele de războinici recrutate din populațiile balcanice, își găseau un fecund echilibru în armatele formate în combinație cu popoarele mai ascultătoare, echilibru pe care nu-l puteau avea numai în cadrul lor propriu.

Evident, aromânii, ca și albanezii, fiind cei mai balcanici dintre balcanici, au simțit mai profund fatalitatea mediului care li s-a imprimat încă de la strămoșii traco-iliri. În faptul că ei n-au putut crea un stat durabil – nici măcar ca cel al slavilor – s-a văzut de către unii trăsătura caracteristică a străbunilor traco-iliri care, deși popoare mari și puternice, au pierit fără să se împreuneze sub același sceptru glorios spre a înfăptui ceva mare și memorabil în istoria universală.¹⁰⁷

Alții însă, în faptul că aromânii n-au avut înjghebare statală proprie, ținând seamă de realitățile din epoca modernă, au văzut în adaptarea lor la situațiile existente, o afirmație a dimensiunii lor latine. „Cine însă cunoaște condițiile, în mijlocul cărora au trebuit să-și ducă existența lor timp de 14 secole – scrie Oscar Randi – poate întrevedea în adaptarea la noul mediu, preferabilă unei sinucideri sterile, un alt primat al bunului simț, și cu atât mai probabil de marcă latină.”¹⁰⁸

Unitatea Peninsulei Balcanice fiind greu de realizat, cum s-a dovedit în cursul istoriei, aromânii s-au mișcat instinctiv pe două coordonate: și-au conservat libertățile în capitulațiile locale și și-au făcut expansiunea, folosind cadrul întins al imperiului otoman. Numai că acest realism a fost eclipsat deseori de impulsurile lor idealiste. Stăpânirea turcească care a acordat aromânilor capitulațiile cunoscute pentru a avea liniște din partea lor, când aceștia s-au antrenat în acțiunile moscovite, au adoptat politica de exterminare a lor prin Bașbuzuci și albanezii turciți.

La calitățile și defectele moștenite de la traco-iliri, accentuate într-o evoluție zbuciumată, se va evidenția și spiritul pragmatic latin, care va da năzuințelor lor de evadare, dintr-un spațiu restrâns național, pe o arie mult mai întinsă, un sens mai multilateral decât acela al albanezilor, mai puțin impregnat de sânge italic și cultură latină. Acest sens va fi hotărâtor pentru destinul istoric al aromânilor: în loc ca eforturile lor să se concentreze într-un cadru național, prin forța lucrurilor restrâns, după mozaicul de popoare rezultat ca o urmare a răvășirilor istorice, ele se vor exercita în diferite direcții, așa cum se întâmplă și cu celelalte popoare ferment, pe o arie mult mai întinsă și de structură internațională.

Evoluția istorică cristalizată după dislocarea aromânilor de la câmpie și înghesuirea lor în munți, de năvălirile slave, precum și mahomedanizarea unei mari părți din poporul albanez, a pus pe aromâni la trei presiuni care, deși de esență diferită, convergeau totuși simultan pentru slăbirea rezistenței lor naționale. La nord era presiunea masei slave; în coaste, hărțuierile bandelor de albanezi, asmuțite de stăpânirea turcească, și la sud, atracția incomparabilului prestigiu al culturii grecești, care le absorbea rând pe rând elitele. Rezultatele acestei presiuni se vor simți tot mai dureros cu trecerea timpului.

Acești factori au dus la situația grea în care se zbate elementul aromân, atât în diasporă cât și în ținuturile de baștină pe care le mai ocupă, făcând din enclavele lor tot un fel de diasporă.

Un popor format într-un mediu geografic accidentat, aspru și fragmentat, veșnic în mișcare prin transhumanța lui, selecționat printr-o sănătoasă endogamie, cu tradiții de civilizație veche adusă din viața citadină în cursul îndelungatelor răvășiri istorice și educat în organizația socială a „Farei” (gînți), unde îmbinarea spiritului democratic cu instituția de comandă unică a „Celnicatului,” imprima un dinamism irezistibil, nu putea tânji într-o viață pastorală contemplativă.

Răvășirea în diasporă a fost determinată în primul rând de prolificitatea naturală, aflată în disproporție cu resursele sărace ale ținuturilor de la munte. Înfloritoarea industrie casnică cu prelucrarea lânii și a metalelor prețioase, nu le rezolva problema decât parțial. Pe lângă aceasta mai era și un impuls de ordin sufletesc, poate mult mai durabil: setea de putere și dorința de afirmare, pentru a crește faima numelui familiei și a „Farei” din care făcea parte.

De la începutul secolului al XIX-lea s-a adăugat și un motiv politic. În această privință scrie Victor Berard: „În urma revoluției grecești, valahii care se numeau eleni și care luptaseră cu punga și cu sângele lor pentru libertate, au emigrat în mare număr spre noul regat elen. Orașele din Pind și-au pierdut rolul și importanța.”¹⁰⁹ Se continua deci, exodul petrecut în secolul precedent, prin distrugerea Moscopolei și a constelației de târguri românești din aceeași regiune.

În general însă, spre deosebire de muntenii albanezi care își găseau o descărcare a energiei lor în acte de haiducie (brigandaj) sau în înrolări ca mercenari, *dimensiunea latină* din compoziția rasială a aromânilor, ca și reminiscențele vechii civilizații avută înainte de retragerea lor în munți, deschidea prin activismul și pragmatismul ei specific, posibilități mai mari de afirmare în domeniul economic, social și politic. Această ambivalență sufletească idealist-realistă, pusă în funcțiune de o arzătoare sete de glorie („aname”), va da atâta varietate de acțiuni, încât va face dificilă caracterizarea lor națională, chiar pentru cercetători experți în materie. Manifestările lor se vor eșalona între doi poli opuși: de la haiducismul asemănător cu acel al albanezilor, până la speculația comercială de tip evreiesc. O asemenea ambivalență lipsind la evrei și greci, popoare ferment formate în mediu citadin, setea lor de câștig cu orice mijloace pentru acumularea de averi, va fi lipsită de frâna idealistă sau de tendința de compensare prin fapte generoase de ctitori sau evergheți. Acest fapt îl evidențiază prof. D. I. Popovici, când face comparația acestor două elemente ferment, evrei și aromâni, în cadrul iugoslav. „Dacă s-ar pune în cumpănă serviciile datorite unor oameni de origine aromână pentru binele și progresul poporului nostru, cu aportul evreilor din partea croată, care sunt și astăzi un factor însemnat în viața socială, se poate vedea cât de recunoscători trebuie să fie poporul sârbesc din Serbia veche și de pretutindeni, românilor din Macedonia.”¹¹⁰

Mai multe similitudini s-ar putea găsi în diaspora armenească. Atât originea comună, dat fiind că strămoșii armenilor ca și frigenii, înrudiți cu tracii – cum am văzut într-un capitol precedent – au tot origine balcanică.¹¹¹

Ei (armenii) s-au conservat și dezvoltat într-un mediu geografic muntos și în climatul moral al aceluiași imperiu bizantin; iar kurzii turciți, au jucat în trecutul lor, rolul pe care l-au avut albanezii turciți în evoluția istorică a aromânilor, prin determinarea unor exoduri în masă, fortuite.

Din cauza ambivalenței sufletești idealist-realiste, cu o gamă întreagă de manifestări, funcțiunea de ferment a aromânilor va avea un caracter colectiv. În cursul evoluției lor istorice, legea selecțiunii se va aplica în toate straturile populației și pe diferite planuri. Cum relevă învățatul italian Oscar Randi, la aromâni s-a produs o împătrită selecțiune: „o parte din ei s-a dedat la păstorit, alta la comerț, a treia armelor și a patra, cea mai recentă, la redobândirea libertății naționale a popoarelor balcanice.” În toate aceste patru manifestări de revărsare a vitalității, aromânii au atins un primat, care conține în sine indicii mai degrabă pentru sângele dominator latin decât cel dominat ilir sau trac.¹¹² Oricum *dimensiunea latină*¹¹³ a potolit sau moderat expansivitatea traco-iliră imprimând ceva din pragmatismul ei pentru aptitudinile practice, comerciale.

Delimitările rezultate din selecțiunea amintită, n-au fost rigide ca la alte popoare. Circulația valorilor nefiind stingherită de vreo barieră de prejudecată de clasă sau categorie, a permis crearea și menținerea – cum am văzut – a acelei osmoze trupești și sufletești între toți membrii colectivității naționale. Aci își va avea originea acea instinctivă *solidaritate aromânească*, atât de necesară în diasporă. Această osmoză sufletească va asigura pentru orice individ, o varietate de predispoziții, care îi vor înlesni adaptarea la mediile și situațiile cele mai deosebite, făcând din ei, cum spunea lazaristul Padre Faveyrial (care i-a cunoscut de aproape și a jucat un rol important în redeşeptarea lor națională), „un popor prin excelență misionar.”¹¹⁴

Înarmați cu solidaritatea instinctivă, sau prin subconștientul comun, care dă o solidaritate organică, și însuflețiți de un spirit misionar, ei vor căuta parcă împlinirea lor – ca și evreii, armenii etc. – în mijlocul altor popoare, mai pasive sau sedentare, cu spirit gregar pe care le vor pune în mișcare, fecundându-le.

„Alții – scrie Jirecek – favorizați adesea de o uimitoare filologie și de un neobosit spirit de antrepriză, colindă prin toată Peninsula în scopuri comerciale, conduc aproape toate hanurile (hane) de pe străzi și se ocupă cu anumite meserii, ca zidăria și orfevrăria în maniera străveche. Fizionomia lor arată tipul roman.”¹¹⁵

A. Tendința de mimetizare a aromânilor în diasporă

Pentru ca pătrunderea lor în mediile străine să evite inerentul frecuş, cu risipă de energie determinată de heterogenitatea lor, se va adopta și practica pe scară întinsă, arta mimetizării formale. Este arma folosită într-o măsură mai mare sau mai mică, de mai toate popoarele ferment, în diaspoarele lor. Dar această mimetizare cu variatele ei forme de adaptare, cum vom vedea, nu le va dezagrega ființa lor morală și nici specificul etnic. Fiindcă mimetizarea lor nu va purcede dintr-un complex de inferioritate, ci din necesitatea de a evita obstacole inutile. Faptul că nu se iau piepțiș adversitățile poate să fie considerat ca o slăbiciune. Dar și ca un calcul realist.

Fenomenul mimetizării apare mai evident la evrei, unde nu s-ar putea presupune complexul de inferioritate, dat fiind că ei se consideră un „popor ales,” care, prin creștinism, a inspirat religia la peste 900 milioane de oameni, proiectându-și eroii naționali ca profeți și sfinți. Diaspora grecească a recurs mai puțin la soluția mimetizării, mai ales în perioada când, din cauza prestigiului anticei culturi elene, filoelenismul era la modă și le conferea numeroase avantaje.

De aceea aromânii din diasporă, când nu se mimetizează, schimonosindu-și numele cu adăugarea de sufixe caracteristice neamurilor unde s-au infiltrat,¹¹⁶ se complac să apară drept greci, care era tot o mimetizare, spre a beneficia de prestigiul acestui nume, și mai ales, de avantajele ce le ofereau comunitățile ortodoxe din diasporă, adevărate oaze de ajutor reciproc, multe chiar încheiate de ei, sub egida Bisericii grecești.

Dacă afirmarea ca grec producea confuzia pe care o relevă – cum am văzut, Kanitz – tendința de mimetizare în sânul națiunilor unde își desfășurau activitatea, era considerată ca o nestatornicie congenitală. În această privință, Dr. D.J. Popovici scrie următoarele: „Nu este ușor a se răspunde la întrebarea ce trebuie să se înțeleagă prin cuvântul *Țânțari*? Țânțarul este de origină ilirică sau tracă, foarte rar slavă, de limbă romanică, de religie ortodoxă, de cultură, cel puțin la orașe, grec, de profesiune păstor, comerciant sau industriaș; tot restul, nume, pronume, sentiment național, cetățenie, este nedeterminat. Totul se poate schimba. Caracteristica principală a Țânțarului este nedeterminarea... Țânțarii apar deseori cu numele de macedoneni, macedonovlahi și bulgari. Alteori se camuflau sub nume sârb. Adeseori spuneau pur și simplu de a fi *creștini*. Dându-se mai mult drept greci, aveau mari avantaje în exercitarea comerțului în vastul imperiu turcesc. Cel care nu cunoștea limba greacă mergea în alte țări mai puțin rentabile și făcea să treacă drept albanez. Țânțarii sunt pentru sârbi, aromânii dedați comerțului. Cei care se ocupă cu agricultura erau numiți *Vlasi*. Cei care pentru a-și câștiga pâinea, emigrau în țări depărtate, erau chemați *pecialbari*.”¹¹⁷

Din cauza acestei „nedeterminări” sau mimetizări, făcute cu multă dezinvoltură, în Serbia și în Bulgaria – cum remarcă Jirecek – a găsit circulație, înlocuind cuvântul de Vlah cu denumirea de Țânțar (*Cincar*) „care conține o anumită nuanță de batjocură.”¹¹⁸

Și totuși, această „nedeterminare” este mai mult aparentă, necesită de conjunctură, spre a pătrunde mai ușor în medii străine în general ostile. Tenacitatea aromânilor pentru naționalitatea („Fara”) lor, a fost remarcată și chiar admirată de mulți cercetători. „S-a reproșat aromânului – scrie Kanitz – lipsa lui de patriotism. Pe nedrept. Fără un trecut istoric marcant (n.n. – Kanitz, ca și alții, cum am văzut, concepe istoria aromânilor ca și cum ar începe din secolul al IX-lea după Christos, și nu ține seama de perioada anterioară, când acești traco-iliri romanizați au dat atâția împărați și generali celebri la conducerea imperiului roman de apus și răsărit), răzlețiți în mici enclave printre popoare, care vorbesc limbile cele mai variate, printre națiuni cu un mare trecut istoric, câteodată chiar cu un prezent glorios, și cu un viitor plin de promisiuni, este uimitor că aromânii din Macedonia n-au fost de mult absorbiți de popoarele care îi înconjoară. Din acest punct de vedere, aromânii arată un patriotism egal cu acel al evreilor, și asta cu atât mai remarcabil, cu cât acest popor nu este separat de vecinii săi printr-o linie de demarcație religioasă.”¹¹⁹ Aceeași constatare o face și Jirecek. „Demn de remarcat – scrie el – este tenacitatea acestui popor; cu toate că este răzlețit și disprețuit, ține cu tărie la naționalitatea și la limba sa.” („Este curioasă tenacitatea acestui popor; deși este împrăștiat și disprețuit, ține morțiș la naționalitatea și limba lui.”)¹²⁰

De asemenea Gustav Weigand constată – referindu-se la aromânii grecomani, adică cu sentimente grecești: – „Din păcate, este un fapt că față de străini, aromânii caută să-și nege origina. Însă când sunt între ei, chiar se mândresc cu ea, pentru că în raport cu numărul lor, au dat cel mai mare procent de haiduci și că din rândurile lor au ieșit cei mai vestiți conducători și, spre onoarea lor fie zis, cei mai destoinici luptători pentru libertate pe pământul Greciei.”¹²¹

De multe ori, această tendință de mimetizare alterează și datele statistice în dauna lor pentru că aromânii, din considerentele amintite, nu-și declară originea, fapt recunoscut de însuși ministrul de externe grec, Evanghel Averoff cu privire la recensământul din 16 Oct. 1940.¹²² Această tendință de a evita declararea originii naționale la recensăminte, se observă și în diaspora evreiască.

Atât tenacitatea cu care aromânii țin la naționalitatea și la limba lor, cât și mândria manifestată – fie și în intimitate – pentru originea lor etnică, arată că ei n-au fost biruiți sufletește, căpătând vreun complex de inferioritate. Renegarea este, ca și la evrei, mai mult aparentă, pentru camuflare. De altfel, faptul că și în diasporă ei continuă – pe cât este posibil – să se căsătorească între ei, dovedește un complex de sentimente printre care și acela al superiorității, justificat cum vom vedea, prin atâtea împrejurări. Dacă rezerva față de slavi ar părea justificată, în schimb față de greci, cu trecutul lor glorios, ar părea o rezervă neîndreptățită. Și totuși, ei simt instinctiv, ceea ce și știința a stabilit cu elemente obiective, că eticheta de grec în epoca contemporană, reprezintă mai mult un conglomerat de elemente heterogene și adesea nesănătoase, care îi impun această rezervă.

Endogamia, ca și la celelalte popoare ferment amintite, continuă și în diasporă. „Între ei – scrie D. I. Popovici – vorbesc totdeauna aromâna.” Evident, această situație, cum de altfel se întâmplă și cu celelalte diaspore, nu poate dura la infinit. În Serbia, de pildă, „până când le-a fost posibil, aromânii conservară limba lor și se diferențiau de sârbi. Pe urmă, numărul redus, izolarea în mici grupe și forța mediului, au reușit să le învingă spiritul de conservare.”¹²³

Un fenomen asemănător s-a petrecut și în Bulgaria, Ungaria, Austria etc. Rapidă a fost în schimb, contopirea în țările române din nordul Dunării. Identitatea de limbă și alte afinități sufletești, înlesneau această contopire. „După câteva luni de ședere între daco-români, ei se făceau până într-atâta stăpâni pe limba română, încât, după o generație sau cel mult două, uitau cu desăvârșire dialectul lor de acasă.”¹²⁴ Totuși, endogamia se prelungea și după uitarea dialectului, fapt care arată cât de înrădăcinat era acest obicei pentru conservarea substanței lor biologice.

Același lucru se poate spune și pentru păstrarea credinței, adică substanța lor spirituală. Mimetizarea aromânilor pentru afirmarea sau promovarea intereselor lor, a recurs la toate formele. Nu a ajuns însă până la *renegarea credinței religioase*. Fenomenul maranilor sau al dolmeilor, observat la evreii „care s-au catolicizat sau turcit” nu s-a petrecut la aromâni. Acest fapt fundamental este suficient nu numai de a infirma părerea lui Cvijic în legătură cu „instabilitatea de caracter,” dar și de a dovedi o impresionantă tărie de caracter. „Dintre toate popoarele Peninsulei Balcanice – scrie V. Kancov (Canciof) – românii din Macedonia și din Epir au rezistat cel mai mult mahomedanismului. La început, pitulați în munții lor, au putut scăpa de tirania musulmanilor; dar apoi au suferit jugul greu, fără totuși să-și renege credința. Distrugerea bogatelor orașe românești din Albania și din Macedonia dovedește cu prisosință că românii au fost victime ale unor violențe teribile de la care s-ar fi putut sustrage trecând la mahomedanism, așa cum au făcut sârbii în Bosnia, antartții în Albania, grecii și bulgarii în mai multe regiuni. Singurul exemplu de români convertiți la mahomedanism este cel dat de satele meglene; dar aici ei au trecut la islamism odată cu satele meglenilor bulgari, după ce deja se grecizaseră.”¹²⁵

Poate faptul că aromânii nu erau proprietari de moșii, constrânși de a-și păstra latifundiile cu prețul renegării credinței creștine și trecerea la islamism, sau iobagi dependenți de moșierii turci,

explică această rezistență. Dar cei mai mulți din albanezii turciți ca și bosniacii sau pomacii sunt munteni, având la bază ca și aromânii, viața păstorească. Mai mult: pentru întrepizii aromâni, adoptarea islamismului le-ar fi oferit întreg cadrul imperiului otoman, complet liber, atât pentru afacerile lor în stil mare, cât și pentru aptitudinile lor de conducere sau faptele de arme. A fost tocmai tăria lor de caracter ce i-a împiedicat să împingă mimetizarea dincolo de bariera care le-ar fi periclitat sau compromis însăși existența lor spirituală. Și nu numai că nu s-au turcit pentru a se transforma în mercenari sau unelte de opresiune ale păgânului, dar enclavile lor de la munte au constituit, cum am văzut, aproape singurele focare de unde a radiat ideea de libertate și lozincile de luptă pentru combaterea păgânului.

Evident o asemenea ținută comportă mari neajunsuri, mai ales pentru cărvănari, meseriași sau negustori, care activau departe de locurile natale, printre străini. Se știe că drepturi civile în Imperiul Otoman n-aveau decât cei de religie musulmană; numai aceștia se puteau bucura în acțiunile lor, de o libertate deplină. Această tentație care a făcut pe mulți creștini să treacă la mahomedanism, a fost repudiată de aromâni, atât în ținuturile de baștină, cât și în diasporă. Și faptul apare cu atât mai semnificativ, cu cât aromânii în general, nu sunt bigoți sau fanatici credincioși.

În acest caz deci, se reflectă mai mult tăria de caracter, care prevalează și eclipsează „realismul lor practic.” Căci, în ultima analiză, repudierea în sine a ideii renegării, este înainte de toate, un act moral animat de puternice sentimente.

Este demn de remarcat că această trăsătură de a repudia renegarea credinței strămoșești, se observă și la aromânii deznaționalizați de mult. Așa este cazul acelor vlahi ortodocși sârbizați, răspândiți în Croația, printre masele catolice, care țin morțiș la legea lor. Desigur o asemenea atitudine morală purcede din cel mai pur idealism. Dar s-ar putea să fie și formă, să salveze o colectivitate națională, căreia i se anihilase bariera de rezistență a limbii materne.

Toate aceste atitudini variate și în aparență contradictorii, când ferme și rigide, pentru conservarea esenței lor naționale, când elastice și oscilante, pentru promovarea acestei esențe și atingerea obiectivului, prin ocolirea obstacolelor, au lăsat acea impresie falsă de nestatornicie pe care o denunță și etnografi versați ca Cvijic în cazul când ei sunt de bună credință.

Din cauza tendințelor de mimetizare, identificarea aromânilor din diasporă în decursul timpului, devenise tot mai grea. Mult mai grea decât aceea a evreilor, care pot fi identificați prin confesiunea lor mozaică și a grecilor care includeau în sânul lor pe aromâni. Numai cercetări minuțioase ca acelea făcute în sectorul sârbesc de prof. Dușan Popovici, pe baza locurilor de proveniență și a numelor patronimice inițiale, pot deschide noi piste de identificare.

Pentru contemporani, identificarea originii „țânțărești” este înlesnită de specifica lor fizionomie și trăsăturile lor morale. Am văzut mai înainte cum istoriografi și etnografi ca Pouqueville, Jirecek, Weigand, Victor Berard, Gersin etc., recunoșteau pe aromâni după fizionomia lor care amintea pe aceea a legionarilor romani. Același lucru îl remarcă și scriitorul grec Rangabe: „Comparând figura, statura și caracterul lor, se vede că sunt de origine latină.”¹²⁶

În comparație cu popoarele înconjurătoare, sârbi, bulgari, cu „*facias* puțin bestial *hunică*, rasa (valahă) are mai multă finețe. Multe femei au tenul mat de italience și ochi frumoși, cu o expresie singulară de ironie resemnată.”¹²⁷

Faptul este constatat și de generalul german Colmar Freiherr von der Golz: „Femeile sunt foarte mici, foarte viteze, cu fizionomia vie și foarte inteligentă.”¹²⁸

Astfel că, cu toată tendința de mimetizare, aromânii sunt trădați de fizionomia lor. Este un fenomen ce se întâmplă și cu diaspora altor popoare ferment, evreii și armenii, când încearcă să se mimetizeze. Mai puțin cu actualii greci, fiindcă ei, cum am văzut, sunt mai mult o mixtură sau conglomerat de rase încă pe deplin contopite.

Dar pe lângă trăsăturile fizice, aromânii se remarcă și prin calitățile lor intelectuale și morale pe care, cum am văzut, în paginile anterioare, le semnaleză diferiți etnografi și călători. Și aceste calități remarcate le zădărnicesc de multe ori tendința de mimetizare.

Cu aceste calități era firesc ca aromânii din diasporă să se afirme în loc de frunte și să reprezinte un fel de aristocrație în cadrul burgheziei superioare. Astfel că la trăsăturile morale și fizice care-i disting, se adaugă și o trăsătură de ordin social, deosebită de aceea de păstor din locurile de proveniență. „Pe la jumătatea secolului trecut – scrie Dr. D. I. Popovici – greco-țințarii formau la Belgrad un fel de aristocrație.” Un scriitor sârb îi aseamănă cu *sarea în bucate*. Toate industriile mari, comerțul și cu deosebire băncile, erau în mâinile lor. În limbajul obișnuit aromânii (țințarii) aveau epitetul de „nobili și curați, sârbii pe acela de grosolani.” Nu toți aromânii erau numai industriași, comercianți, speculanți și anticari („rigattieri”), avizi de câștig. Au fost printre ei și mari eroi, cu nimic inferiori celor mai faimoși din alte grupe etnice din Peninsula Balcanică, cu deosebire printre păstorii munteni.... Privitor la sârbi este sigur că de la începutul luptelor pentru independență națională ei au dat o importantă contribuție de luptători și eroi pentru cauza eliberării sârbilor. În revoluția de la 1804, s-au distins un țăntar Jancu și un țăntar Marcu. Caragheorghe¹²⁹ era un om fără carte și avea nevoie de scriitori și interpreți care erau toți greci sau aromâni (țăntari). Miloș Obrenovici,¹³⁰ era de-a dreptul înconjurat de țăntari, care avură o mare influență ca consilieri ai săi și apoi la curte.¹³¹

Această ascendență poate se explica și prin faptul că oamenii ieșiți din popoare sobre și economice dau o administrație mai bună decât cei ieșiți din medii luxurioase și risipitoare.

„După eliberarea Serbiei – scrie Cvijic – aromânii, în cea mai mare parte înstăriți, și-au dat seama de nevoile viitorului. Copiii lor urmaseră școlile mai mult decât copiii sârbilor. Astfel printre primii intelectuali balcanici, mulți erau de origine aromână sau de origine mixtă sârbo-aromână sau (în Bulgaria) bulgaro-aromână. Toți aromânii slavizați veniseră mai mult sau mai puțin recent, din regiunea de tip central. În Siberia, de pildă, numeroși oameni politici aveau această origine. Și în noua generație se află mulți la fel. Mai mulți prim-miniștri în Serbia au fost de origine mixtă sârbo-aromână. Mai târziu intelectualii de origine națională au alungat mai mult sau mai puțin pe planul al doilea pe cei de origine sârbo-aromână sau bulgaro-aromână.”¹³²

Un fenomen similar s-a petrecut și în celelalte țări unde s-a întins diaspora aromânească. Ca și celelalte popoare ferment, care se mimetizează în mijlocul națiunilor unde își desfășoară activitatea (evrei, armeni, greci), aromânii „cu spiritul lor practic, dându-se totdeauna cu cel mai tare” – cum remarcă D.I. Popovici – încercau în realitate să-și satisfacă setea de putere, prin influențe indirecte. Acest fapt este de natură a irita sensibilitatea autohtonilor. De aceea, cu toate că aromânii din diasporă – ne referim mai mult la cei din țările balcanice – au fost un ferment și pe planul armelor, ca promotori de revoluții (ceea ce nu s-a întâmplat cu grecii, evreii și armenii), totuși, li s-a reținut și imputat numai partea speculativă, care prin însăși natura ei, este antipatică.

B. Tendința popoarelor conlocuitoare de a denigra pe aromâni

Am văzut din cele scrise de Jericek că, termenul de *țânțar* care a înlocuit la sârbi și bulgari pe cel de *vlah*, conținea și o anumită nuanță de batjocură. De multe ori, acest nume este sinonim cu avar. Același fenomen s-a petrecut și cu diaspora evreiască, unde, termenul de *jidani*, *jude*, *juif* etc. este încărcat cu multe nuanțe peiorative, din care nu lipsește nici înțelesul de avar.

Popoarele sedentare, care înfruntă mai puțin riscul nesiguranței, nu țin seamă că numai prin acest excesiv spirit de economie, care în Statele Unite se cheamă „spiritul Iankeilor” (adică al pionierilor), se poate forma instrumentul capital pentru opere de progres economic și social. Mai mult decât această funcțiune socială de „capital spoliator,” la originea pornirii băștinașilor împotriva diasporei care-i fermentează, stă contravenirea la legea de bază a *teritoriului*, adică legea după care orice națiune trebuie să trăiască pe propriul său teritoriu.

Pornirea răbufnită sub diferite forme, devine cu atât mai mare, cu cât starea economică a elementelor intruse este mai înfloritoare. Și se atenuază pe măsură ce aceste elemente se asimilează.

Cum remarcă Gustav Weigand: „Rolurile de bază pe care le joacă aromânul îl va face să nu fie iubit de celelalte popoare conlocuitoare.”¹³³

Această pornire sau repulsie este câteodată atât de mare, încât întunecă obiectivitatea științifică până și la învățații cei mai distinși ai națiunilor respective, cum am văzut mai înainte (vezi pag. anterioare) că s-a întâmplat cu Cvijic, care nu numai că contestă aromânilor orice tradiție statală, dar le atribuia și „o morală de oprimați și o frică proverbială.” De această influență nu a putut scăpa nici D.I. Popovici, cu toată năzuința lui spre o desăvârșită obiectivitate științifică. Poate eroarea în caracterizări la oameni de bună credință să provină și din faptul că se generalizează tipul de aromân *orașenizat* în diasporă, care și-a pierdut din apucăturile muntenului, devenind tot mai mercantil, utilitarist și grijuliu pentru persoana sa.

Negustorii aromâni, ca orice negustori, având o filosofie utilitaristă, caută acomodarea în loc de pericol. Aversiunea lor față de pericol derivă mai degrabă dintr-o particulară concepție a vieții, dintr-o filosofie utilitară și pozitivistă. Asta însă nu înseamnă lipsă de curaj.

Contradicțiile lui Cvijic însă și chiar ale lui Popovici câteodată, sunt atât de evidente, încât Oscar Randi caută o explicație mai mult de ordin psihanalitic, prin dedublarea personalității, determinată de mixtura lor rasială: „Dedublarea sufletelor care pulsează puse în mișcare de un creier sârb nu reușește să facă să tacă vocea sângelui lor aromânesc.”¹³⁴

Uneori obiectivitatea științifică a persoanelor de origine aromână are tendința de a releva cu predilecție defectele pornite și din complexul de a nu părea părtinitor față de ai lor. Poate acesta să fie cazul la Dr. D.I. Popovici. Când predomină rațiunea sau vreun calcul naționalist sârbesc, Cvijic, cum am văzut, uită de aprecierile făcute în alte țări, și zugrăvește pe aromâni în culorile cele mai negre.¹³⁵

Pentru a vedea sub câte forme se fac afirmațiile greșite sau insinuările, vom reproduce mai jos alte aprecieri nedrepte sau eronate făcute de el.

„Goana după câștig, *rabota* perpetuă domină toată activitatea lor. Nici un mijloc nu li se pare ilicit, numai să le aducă un profit: s-ar zice chiar că preferă căile și mijloacele necinstite, ilegale. Numai lipsa de îndrăzneală îi împiedică adesea de a merge prea departe. Sunt în cea mai mare

parte nemiloși cămătari. La toți este de regulă economia excesivă, zgârcenia crasă. Timp de zeci de ani se vor lipsi de lucrurile cele mai indispensabile pentru a strânge avere. De când au emigrat în țările libere, aceste trăsături se atenuează, dar o trăsătură particulară îi distinge imediat în viața publică, fie că e vorba de aromâni puri sau de aromâni slavizați. Este această vanitate seacă a Țințarilor, care-i îmboldește să se pună mereu în evidență și să facă să se vorbească despre ei. Ea se acordă cu o uimitoare instabilitate de caracter. Cu toate acestea, au spiritul viu și, din acest punct de vedere, constituie, printre populațiile balcanice, un grup cu adevărat remarcabil. Grupele de aromâni slavizați, despre care am vorbit mai sus, au păstrat această mentalitate, dar ea este mai puțin accentuată decât la aromânii veritabili. Mai mult decât ceilalți slavi, ei au un anumit gust, gustul greco-aromân pentru frumos, pentru ce este bine lucrat, chiar pentru ce este „modern.” Totuși sentimentul lor național rămâne adesea nehotărât sau puțin profund, nu este călăuzit de un fel de instinct. De asemenea se poate face uneori această remarcă la cei care sunt sârbizați sau bulgarizați de două generații: rămân șovăitori în marile crize istorice; și dacă acționează, o fac adesea într-un mod șters, confuz.”¹³⁶

Desigur, sobrietatea și spiritul economic uneori excesiv, caracterizează pe aromâni așa cum se întâmplă cu mai toți oamenii de afaceri din diasporă, unde banul reprezintă totul; instrument de muncă, siguranță, sursă de putere etc. Multe din aprecierile făcute de Cvijic, sunt valabile pentru orice burghezie, mai ales în perioada de formație, când numai prin economie și rapacitate se acumulează capitalurile necesare. Spiritul de economie al oamenilor de afaceri, dus uneori până la avariție, nu trebuie privit și judecat prin prisma omului comun. Pentru omul de afaceri, banul nu reprezintă numai sursa pentru o existență comodă, dar și posibilitatea de luptă pentru afirmarea sa în societate. Avera burghezului înseamnă putere, prestigiu, glorie, adică satisfacerea a o serie întreagă de pasiuni fundamentale ale omului. Dar la aromâni – spre deosebire de alte popoare ferment – această mentalitate utilitaristă se manifestă numai până la acumularea averii. După aceea începe să-și ia avânt pornirile idealiste și altruiste originare.

Everghetii pe care i-a dat diaspora aromânească – cum am văzut pentru toate națiile conlocuitoare – și într-o măsură care nu se observă la celelalte popoare ferment, constituie o dovadă elocventă. Sârbii înșiși au beneficiat într-o largă măsură. „Cei mai mari filantropi ai poporului nostru în aceste regiuni – scrie Dr. D.I. Popovici – erau din această rasă de oameni (aromâni). Mi se pare că ar fi greu de găsit o instituție culturală sau umanitară ceva mai importantă, la care acești oameni sau descendenții lor, să nu fi contribuit ca fondatori sau mari donatori. Mai mult, noi credem că de când au dispărut aromânii din societatea sârbească în Ungaria, numărul filantropilor noștri naționali a scăzut.”¹³⁷

Apare clar chiar într-o mărturie sârbească, că această vanitate a țințarilor de a se pune în evidență (expresia dimensiunii rasiale mediteraneene) nu este deloc „seacă,” din moment ce se manifestă în donații mai degrabă suculente pentru alții.

Cât privește lipsa de îndrăzneală în afaceri pe care o impută Cvijic aromânilor, precum și limitarea activității lor în cadrul balcanic, faptul este dezmințit de realități arhicunoscute. Averile colosale (vezi într-un capitol precedent) ale negustorilor sau bancherilor aromâni, au fost realizate, cum am văzut, în Austro-Ungaria, orașele italiene, Egipt, Marsilia și Moscova.¹³⁸

Din constatările făcute de Cvijic în legătură cu aromânii sau cu grupul de aromâni slavizați, care, din cauză că nu sunt conduși de un „fel de instinct, rămân ezitanți în marile crize istorice, sau

dacă activează, o fac adesea într-un mod nerefectat sau confuz,” rezultă că dedublarea personalității are și un caracter colectiv. Dacă la elemente mixte ar putea fi și o contradicție interioară din cauza tendințelor divergente ale părților naționale componente, la aromânii puri problema se schimbă.

Poate la aceștia din urmă tocmai profundul instinct aromânesc, lucrând inconștient tinde să împiedice o angajare totală pentru cauza națională a unor colectivități de care ei (aromânii) se simt străini. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât, după cum relevă însuși Cvijic, se observă tendința intelectualilor de origine națională de a împinge „(de a-i împinge) mai mult sau mai puțin pe planul al doilea pe cei de origine sârbo-aromână sau bulgaro-aromână.”¹³⁹

Actele de eroism abnegație ale aromânilor care tind să contempleze o solidaritate balcanică mult mai profundă, au purces din substratul comun al tuturor acestor popoare. Oricât de mare ar fi fost, deci, interesul sau setea de glorie (vanitatea de a se pune în evidență), instinctul îl făcea să ezite a întări popoarele care îi amenințau să-i înghită. Poate asemenea ezitări ar fi fost mai accentuate în statele slave, dat fiind că și diferența de structură rasială sau sufletească este mai mare. Dar ezitățile n-au existat când a fost vorba de a combate stăpânirea turcească, ce amenința să înnăbușe însăși esența autohtonismului. Pentru aceste idealuri superioare, aromânii compacți sau răzleți, în locurile natale sau în diasporă, mai mult sau mai puțin deznaționalizați, au luptat jertfindu-și sângele și averile. Entuziasmul arătat în anumite momente cruciale, peste orice interes propriu, dovedește că n-au fost numai calcule realiste, dar și un instinct mult mai profund decât lucrurile de conjunctură.

În această perspectivă – cum scrie N. Iorga – „lupta dusă de aromâni nu înseamnă pentru dânșii, o luptă pentru altă lume și altă limbă, ci pentru emanciparea atât de așteptată și îndepărtarea Turcului rapace și brutal... Era lupta pentru cruce și independența creștină.”¹⁴⁰

Așadar, pe când ezitățile exprimau un sentiment de rezervă față de populațiile care – redeșteptate, se mișcau pe un plan restrâns și egocentric – elanurile eroilor revoluționari sau ale evergheților darnici, exprimau o realitate mult mai profundă. Dacă pentru aromânii munteni din ținuturile natale, această abnegație își găsea expresia în eroicele lupte de guerilă, pentru elementul citadin din diasporă ea se manifesta în ctitorii sociale și culturale care contribuiau la înălțarea spirituală a popoarelor conlocuitoare.

Cu toate acestea însă, aromânii n-au fost cruțați, drept răsplată, de tendința denigratoare pe care am văzut-o venind chiar de la oameni mai luminați. Această tendință se va accentua până la paroxism atunci când – cum vom vedea în capitolul următor – vor interveni pasiunile politice.

Cum am remarcat, funcțiunea de element ferment a aromânilor nu este apanajul unei elite, ci are un caracter general. În orice mediu sau cerc unde s-ar găsi aromânul – fie și cel mai modest – el este un element viu și neastâmpărat, atât pe planul acțiunilor cât și pe cel al ideilor. Cândva, Jacques Maritain a definit pe evrei ca „poporul care împiedică lumea să doarmă.” Păstrând proporțiile, s-ar putea spune același lucru pentru aromâni în raport cu popoarele conlocuitoare. Numai că la aromâni actele de altruism – cum arată faptele lor de binefacere – sunt mult mai frecvente decât la celelalte popoare ferment, la care ne-am referit. Poate faptul se explică – am amintit și în altă parte – prin aceea că, în vreme ce formarea aromânilor ca entitate bine distinctă, s-a petrecut în cantoanele munților, adică în plină natură care nu alterează formele genuine ale impulsurilor generoase, expresia unei mari vitalități, evreii ca și grecii fanariotizați de pildă, sau armenii, trăind de veacuri în atmosfera de Ghetto-uri sau mahalale, au aceste impulsuri vitale sleite.

Din această lipsă de vigoare biologică purced tendințele egocentrice și exploatoare sau chiar parazitare. Cu timpul un proces de degenerare în acest sens s-ar fi petrecut și la aromâni, aflați de generații în diaspora citadină. Poate unele simptome ca: zgârcenie, frică, egoism, redate exagerat, după cum am văzut, de anumiți etnografi, să constituie indiciile acestei evoluții. Alimentarea continuă însă cu elemente proaspete din regiunile muntoase a întârziat acest proces de alterare oarecum fatal.

De aceea, mai totdeauna impulsurile lor generoase au răzbit prin zgura depusă de viața citadină și s-au manifestat în acte filantropice de mari proporții pe diferite planuri de care au beneficiat mai toate popoarele conlocuitoare.

Peste mentalitatea realistă de „rabota” care nu înseamnă „numai sensul de muncă fizică, ci înseamnă vânzarea sau cumpărarea, acordul, contractul, fraudă în afaceri, într-un cuvânt tot ce ține de un câștig sau profit; desemnează de asemenea procedeele întrebuițate pentru a evita muncile penibile și dificile,¹⁴¹ pe care le-o impută unii, va slăbi până la sfârșit elanul altruist originar.

Pe întreaga gamă, între idealismul pur și realismul riguros, se va exercita ca un permanent stimulent, energia aromânească. Valențele sufletești ale aromânilor, complexe din cauza mediului geografic, a evoluției istorice și a vieții sociale avută încă de la început, vor dobândi trăsături și nuanțe noi. Această polivalență accentuată în diasporă prin contactul avut cu diferite neamuri străine, îi mărește virulența ca ferment, fără însă a-i altera trăsăturile congenitale.

Dacă pentru ținuturile natale, populațiile de păstori conduse de celnici (instituție străveche),¹⁴² au fermentat prin capitanatele de armatoli, ca promotori ai libertății, factorul diasporei a fost la început cărvănarul (chirigiul) care avea monopolul căraușiei pe uscat. Din cărvănari s-au desprins apoi hangii, care ofereau baze în pozițiile cheie ale Peninsulei, și oamenii de afaceri pe toate planurile. Aceștia „foarte inteligenți și foarte activi sunt intermediarii obișnuiți ai comerțului în toată Peninsula Balcanică unde îndeplinesc același rol ca grecii pe țarmuri.”¹⁴³

Numai elemente autohtone, expresia mediului, pornite de la munte, cu puternică tradiție păstorească și haiducească, puteau îndeplini o astfel de funcțiune în ținuturi atât de excentrice, ocupate de un mozaic de popoare. Cunoscând limba și psihologia acestor popoare, aromânii se puteau adapta și mimetiza, travestindu-se în costumele respective, pentru a îndeplini misiunile cele mai grele, pe drumurile nesigure ale Peninsulei Balcanice. „Evreii și grecii, buni negustori, nu riscau în afaceri, capitalul și viața în asemenea condițiuni și ținuturi nesigure și periculoase; ei nu aveau aptitudinea să vorbească limba străină a balcanicilor cu accentul și corectitudinea naturală; nu aveau darul curajului și sprinteneala de a ieși din situațiuni grele în ținuturi depărtate de marile centre și de litoralul mărilor.”¹⁴⁴ Același lucru se poate spune și pentru armeni, în relație cu spațiul balcanic.

De aceea aromânii în viața socială și politică a Peninsulei Balcanice – cu multiplele lor funcțiuni – au devenit un ferment permanent printre popoarele din acest sector și, în același timp, un catalizator în conviețuirea lor socială, economică și politică. În mozaicul de popoare, diaspora lor a constituit un factor de progres și de echilibru indispensabil. Căci, peste substratul autohton și toate interpenetrările istorice, populațiile balcanice s-au diferențiat substanțial prin îndeletniciri și felul lor de viață. Aromânii și albanezii au reprezentat elementul muntean-pastoral, grecii pe cel maritim-aventurier, iar slavii pe cel agricol-sedentar. Dat fiind caracterul mai excentric

decât cel transhumant pe care-l are elementul maritim, au rămas mai mult aromânii să pună în mișcare elementul sedentar agricol, mai static prin însăși funcțiunea sa. De aceea în revoluțiile politice și sociale din ultimele două secole, rolul aromânilor a fost esențial.

Dominația otomană care a fost mai mult o dominație pur militară și fiscală, confundând religia și Națiunea, a creat indirect acel spirit de independență religioasă și națională.

„A fost – scrie Jacques Ancel – în secolul al XIX-lea, o triplă revoluție pentru eliberarea popoarelor balcanice. Mai întâi o revoluție intelectuală. Aproape toate revoluțiile balcanice au fost precedate de o Renaștere literară. Această revoluție intelectuală are o dublă sursă. Pe de o parte ideile revoluției franceze au pătruns în peninsula Balcanilor; balcanici care trăiseră în Franța au adus în peninsula idei revoluționare, precum Corai și Rigas în Grecia. Pe de altă parte, romantismul occidental a fost imitat la iugoslavi și la români, la jumătatea secolului al XIX-lea, când vedem apărând la iugoslavi Vuk Karadzic și Gaj iar la români oameni ca Cogălniceanu.

A doua revoluție a fost o revoluție politică. Ea a început printr-o revoltă a Muntelui: criza sârbă a debutat prin revolta de la Sumadija, criza greacă prin revolta Moreei, criza bulgară, mult mai târziu, prin revolta Balcanului.

A treia revoluție care se termină e o revoluție agrară, ale cărei elemente, la început modeste, au apărut aproape pretutindeni.”¹⁴⁵

La primele două faze ale revoluțiilor din Peninsula Balcanică, aromânii, cum am văzut, prin intelectualii și armatolii lor ca Riga Fereu, Țințar Marcovici, Gheorghe Olimpiotul, Colocotroni etc., au avut un rol preponderent. Cât privește cea de a treia fază, adică revoluția agrară, influențată de poporanismul pravoslavnic și bazată pe elemente de la câmpie (țărănești), ei au fost absenți. Aceasta atât prin faptul că în ținuturile lor de baștină nu aveau aderențe cu interesele țărănești, dar, ca exponenți ai burgheziei mari și mici, veneau chiar în conflict de interese. Acest fapt – se va vedea în capitolul următor – va genera noi tendințe pentru denigrarea lor, cu deosebire în statele slave, unde agrarianismul căpătase mare avânt politic.

În concluzie, toate aceste aptitudini de pătrundere care, cu cât sunt mai strălucite, cu atât îi predispun pe aromâni spre deșădăcinare și risipire, vor contribui la slăbirea lor. Individualismul exagerat îi va determina să caute teren străin printre popoare gregare spre a se afirma, evitând inerentele hărțuiri din mijlocul conaționalilor. Îndrăzneala de a se avânta în necunoscut, vioiciunea intelectuală, ușurința de a învăța limbi străine, setea de câștig și de perfecțiune, îi va face să se consume strălucind prin străini, departe de ținuturile natale.

„În această perpetuă sciziune între elementele superioare și poporul de jos – scrie N. Iorga – trebuie căutată explicația decadenței – pe care noi o considerăm trecătoare – care atinsese unul din popoarele cele mai vechi, mai bine dotate și cele mai simpatice din bătrâna Europă.”¹⁴⁶

Acest proces fatal n-a putut fi oprit nici după ce s-a început acțiunea de redeşeptare națională. Vocația pentru diasporă a aromânilor, determinată de cauzele amintite în cursul acestei expunerii, a creat din școlile românești menite să contribuie la înfripirea și consolidarea unei vieți citadine aromânești, adevărate centre de expatriere în România.

Revărsarea în diasporă va avea manifestări strălucite, dar în același timp va constitui o mare pierdere de sânge și de inteligență cu urmări poate fatale pentru însăși existența lor etnică. În vreme ce tendința lor excesivă de mimetizare, va îngreuna identificarea adevăratei lor origini naționale.

Se pare că soarta popoarelor ferment este asemănătoare cu aceea a viețuitoarelor care dispar după fecundare. Pe un plan mai general, misiunea acestor popoare este mare prin excitantul cel constituie în răspândirea culturii și a civilizației. Dar și ingrată. Toate diasporele, mai devreme sau mai târziu, sunt menite să fie înghițite de masele înconjurătoare.

Dispariția diasporei grecești (coloniile de-a lungul litoralului pontic sau mediteranean) arată că nici popoarele excepțional de dotate, cu adâncă conștiință a valorii lor proprii („tot ce nu este elin barbar este”), nu se pot sustrage de la acest fatal și sumbru destin. De la această soartă nu s-au putut sustrage nici coloniile venite din timpul fanarioșilor, continuu alimentate de noi emigranți din Grecia continentală sau din insule. La fel și cu diaspora armenească ce de secole este presărată în târgurile moldovenești care se înșiră spre Lemberg. Nici coloniile italiene din Evul Mediu (venețieni, genovezi etc.) și diaspora din epoca modernă, mereu mistuite în conglomeratul de popoare din cele două Americi. De altfel, caracterul prin excelență citadin al tuturor diasporelor, face ca ele să fie inundate de populațiile înconjurătoare de la țară sau de la munte. Știința statistică a dovedit că într-un secol, populația unui oraș mare, ca Berlinul, de pildă, a fost aproape complet primentită.

Dezrădăcinarea din spațiul național constituie o hemoragie fizică și intelectuală care slăbește popoarele ce o încearcă. Chiar diaspora evreiască – cu experiență milenară – oțelită de religia ei mesianică, cu învățături practice adiacente (Thora, Talmud etc.) care îi permit o solidă închezare proprie, în cadrul celorlalte popoare, simte și ea inevitabila primejdie a dispariției. De aici s-a născut Sionismul cu tendința repatrierii pe „pământul făgăduinței,” pentru crearea unui statut propriu. Cu alte cuvinte se urmărește reintegrarea în legea naturală a teritoriului, pentru ca poporul evreu să nu mai fie un excitant (în doză mare, după unii, otravă) pentru alte popoare; ci un creator de valori proprii. „În exil – spunea la o conferință ținută recent la Boston, primul ministru izraelian, Ben Gurion – am continuat să trăim prin inimă și prin spirit, în interiorul moștenirii noastre biblice, dar nu am mai creat nimic nou, și ne-am mărginit să multiplicăm interpretările și interpretările interpretărilor, explicațiile și explicațiile explicațiilor scrierilor noastre prețioase. Viața noastră spirituală, ca și viața noastră materială, a sărăcit și s-a îngustat. Și când, la începutul renașterii moderne, un vultur uriaș – Baruh Spinoza – a țâșnit printre noi și prin vigoarea gândirii sale s-a ridicat până la cer, el a fost azvârlit din aria sa și a trebuit să se exprime într-o limbă străină pentru a lumina pe străini. Nu că s-ar fi atrofiat puterea noastră creatoare – dacă ar fi fost așa, este îndoielnic că ne-am fi putut conserva identitatea în aceste condiții teribile – dar ni se tăiaseră rădăcinile vitalității unui popor: solul patriei și independența.”¹⁴⁷

S-a dovedit în acest caz că fără existența unui stat propriu – organism pe care Hegel îl considera de natură divină – nu se poate avea istorie națională, căci contribuția pe toate planurile, oricât de mare ar fi ea, se face sub egidă străină.

Același proces, dar pe o scară mai mică, s-a întâmplat și cu aromânii. Multe din elitele lor s-au consumat pentru alte popoare. Poate elanul lor idealist de munteni, precum și datorită unor activități structurale cu popoarele din sud-estul european, au făcut ca heterogenitatea lor să constituie un excitant mai pozitiv, exercitat pe două laturi purcese din setea lor de glorie:

1. ca negustori – evergheți și 2. haiduci – revoluționari. *Drama aromânilor o constituie faptul că din cauza vicisitudinilor istorice care le-au sfârâmat unitatea teritorială, ei au devenit o diasporă chiar în locurile lor de baștină.* Aceasta însă n-ar putea fi considerată ca o scădere specifică, dacă ne-am gândi că numeroasele populații slave care au inundat Grecia până la capul Metapan în Evul Mediu, au dispărut complet, lăsând numai urme toponimice.

Enclavele semănate pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice – cum s-a spus – dau imaginea unei scufundări etnice din care au rămas vizibile numai părțile mai reliefate. Expansiunea în diasporă pe o arie întinsă, a împiedicat umplerea acestor goluri pentru refacerea unității teritoriale (munte-câmpie), așa cum exista înainte de năvălirile barbare.

Evident, refacerea unei unități, prin repatrierea diasporei aromânești, este o operație grea, cum o dovedește experiența Israelului, cu toate condițiile speciale pe care le-a avut diaspora evreiască în ultimele decenii. Cu atât mai grea, dacă nu chiar imposibilă, va fi rezolvarea pentru alte diaspore, care nu au avut un element izolator (religia), ca evreii, și se pot asimila mai ușor printre popoarele unde activează. Acestea vor fi și mai refractare ideii de repatriere.

La popoarele ferment, chiar când s-ar face repatrierea, conviețuirea repatriaților va fi mult mai grea sau de-a dreptul cu neputință. La motivele inițiale care au determinat expansiunea în diasporă (sărăcia teritoriului, individualismul exagerat, setea de afirmare etc.) se vor adăuga în această ipoteză, altele noi: inerentele formări sau deformări în medii străine, cu diferite mentalități care vor accentua frecuşurile sterile și îngreuna o resudare a repatriaților.

Pe lângă aceasta, neajunsurile rezultate din faptul că funcțiunea de ferment a specializat elementele din diasporă în anumite funcțiuni adiacente sau „neproductive” ca negustori, meseriași, liberi profesioniști, publiciști etc. se va face adânc simțită. Va fi greu pentru toți aceștia să se încadreze cu rost, pe o bază mult mai restrânsă, oferită de teritoriul național.

În actualele condiții politice, economice și sociale, problema repatrierii diasporei aromânești sau a enclavelor răzlețe, în ținuturile de baștină, nu se poate pune nici măcar teoretic.

Regiunile muntoase ale Pindului, unde sunt mase mai compacte de aromâni, nu numai că nu pot primi repatriați, dar din cauza decăderii ocupației de bază, care o constituia creșterea vitelor, în urma exproprierii islazurilor de la câmpie, ele s-au degradat și mai mult pe plan economic. Fenomenul părăsirii unor asemenea regiuni, care se observă pretutindeni unde dezvoltarea industrială denivelează venitul pe cap de om, a început să se manifeste și în ținuturile deluroase sau muntoase ocupate de aromâni.

Există deci primejdia unui exod mult mai mare decât al surplusului de populație, fapt care poate duce la anemiarea, dacă nu chiar la secarea surselor de viață aromânească.

În astfel de împrejurări, s-ar putea spune că pentru diaspora aromânească – atâta cât a mai rămas – este tăiat drumul unei reîntoarceri la locurile de baștină. Această diasporă va merge deci – cum a mers și până acum – pe drumul fatal al contopirii.

Desigur, trăsăturile ei specifice vor persista încă mult timp, până când se va fi diluat complet în mediile străine. Cum am văzut că scrie Cvijic pentru cei din țările slave din Peninsula Balcanică: „Aromânii sau aromânii slavizați au spiritul viu și constituie, din acest punct de vedere, printre populațiile balcanice, cu adevărat un grup remarcabil. Grupele aromâne slavizate, mai mult decât ceilalți slavi, arată un anumit gust, gustul greco-aromân pentru frumos, pentru ce este terminat, chiar pentru ce este modern.”

Supraviețuirea diasporei aromânești va persista deci, mai mult, nu prin limbă, ci prin calitățile ei caracteristice (pozitive sau negative) care totdeauna se fac remarcabile.

Ostilitatea autohtonilor va persista deci și în această fază finală. Intensitatea și formele de manifestare vor fi în funcțiune de structura regimului statal, cu deosebire al ideologiei politice.

A. În cadrul statului național burghez

Am văzut în capitoul precedent, ostilitatea mai mult sau mai puțin surdă, pe plan social, a popoarelor autohtone față de aromânii din diasporă, care jucau roluri de bază în viața publică sau privată. De asemenea, și tendința de substituire a lor, prin elemente neoșe naționale, atât în viața culturală cât și în cea politică. Această tendință a dat naștere la ciocniri, cum vom vedea, chiar de la începutul acțiunii de redeșteptare națională. Lupta însă va deveni mai acută, prin pășirea în faza agrară sau țărănească a revoluției naționale și după întregirea națională a diferitelor state balcanice. Antagonismul între provincii va avea un rol deosebit, în captarea și folosirea acestei ostilități sociale.

Difuzia invidie a popoarelor conlocuitoare exercitată și de complexul de superioritate al „Țânțarilor” va înlesni speculațiile în viața publică, cu deosebire pe plan politic, în controversele existente între diferitele provincii. Această speculație va fi ușoară fiindcă însăși funcțiunea de burghez mai bine înstărit a aromânului, atrage prin ea însăși, pornirea maselor sărace.

În antagonismul croato-sârb, pasionalul conducător croat, Radici, prezenta pătura conducătoare sârbească, pe care o numea „Țânțaro-Cuțovlahă” ca „*verdorbene Intelligenz*” (inteligență coruptă). „*Noi care știm ce este guvernul și administrația în sensul modern al cuvântului – declara el unui publicist occidental – suntem guvernați nu chiar de sârbi, ci de Țințari, de Cuțo-vlahi jumătate greci, jumătate levantini, urmași ai celor cărora regimul turc le încredința odinioară marile și micile lucrări și care au păstrat de la strămoșii lor vechile obiceiuri de arbitrar, de favoritism și de corupție.*”¹⁴⁸

Această pornire împotriva aromânilor persistă chiar când li se recunoaște că au fost ei aceia care au făcut să sară în aer stăpânirea austro-ungară.

„Acești valahi – scrie un fruntaș al statului croat – de credință sârbo-ortodoxă, au fost sub influența bisericii lor, care a fost totdeauna purtătoarea marelui năzuințe de expansiune sârbească, campionii imperialismului sârbesc în afara Balcanilor, la nord de Dunăre și la vest de Drina. Stând în serviciul Serbiei, acești revoluționari au pregătit cu ajutorul politicienilor miopi din Viena și Budapesta aruncarea monarhiei în aer.”¹⁴⁹

După crearea statului croat, noii conducători împinși și de aversiuni confesionale, au luat măsuri drastice împotriva „Vlahilor,” deși aceștia erau deznaționalizați de mai multe generații.¹⁵⁰

În timpul ultimului război, „Vlahii” prigonii în cadrul statului croat, revoluționari prin tradiție, s-au distins în războiul de partizani formând multe din cadrele luptătoare. Influența lor ca și a elementelor de origine aromânească, a devenit după crearea republicii populare iugoslave atât de mare, încât și acum croații consideră pe compatriotul lor Tito, ca un instrument al imperialismului sârbesc dirijat de acești „Țințari.” Aceste discriminări făcute în legătură cu originea aromânească a multor elemente din viața publică iugoslavă, a determinat reacțiuni până și în lumea științifică.

„Aromânii (Țânțarii) – scrie Dr. D.I. Popovici – (n.n. – se referă la cei din diasporă) de mult s-au contopit cu noi; și-au legat destinul de al nostru până într-atâta, încât orice aluzie făcută descendenților despre origina lor, ar fi un păcat și o răutate.”¹⁵¹

În această atitudine științifică trebuia văzută și o tendință de autoapărare pentru originea aromânească a categoriei sale, după cum tendința de mimetizare se poate vedea și în zelul de a căuta cu tot dinadinsul sau a exagera defectele „Țânțarilor.”

Se petrece un fenomen similar cu acela referitor la „pătura suprapusă” din România, când oamenii politici din provinciile alipite, după primul război mondial, duceau campania împotriva „fanarioților din Vechiul Regat,” cu toate că pentru aceștia din urmă exista justificare, dat fiind caracterul lor degenerat și parazit.

În Bulgaria pornirea împotriva „Țânțarilor” n-a luat proporții până la speculații de ordin politic. Pe de o parte diaspora aromânească a fost mai puțin numeroasă ca în Iugoslavia. Pe de altă parte, statul bulgar mai puțin întins și mai omogen din punct de vedere etnic și religios (cu excepția pomacilor turciți), nu are antagonisme provinciale susținute și alimentate de porniri confesionale. Obținerea independenței parțiale mult mai târziu decât sârbii, și cu revendicări teritoriale în Tracia și Macedonia (grecească și sârbească), n-a favorizat agitațiile sterile de această natură. Numeroasa și influenta emigranță macedo-bulgară, de structură sufletească practică și realistă, ca urmare a influenței aromânești, de tipul central descris de Cvijic, făcea mai puțin vizibilă poziția Țânțarilor de aceeași proveniență. La aceasta se adăuga și calculul de a nu răni susceptibilitatea unei populații care, în echilibrul demografic al Macedoniei revendicate, prezenta o valoare deosebită. Și poate nu s-a avut interes să se amintească prea mult, mai ales pentru elementele bulgarizate, de o nație care revendică paternitatea celui de al doilea imperiu bulgar, paternitate cu atâta îndărătnicie contestată de bulgari. Aversiunea față de „Țânțarii” a rămas mai mult surdă și n-a depășit aspectul social de care am vorbit.

Aceeași atitudine – dar uneori și pentru motive diametral opuse – se observă și la greci. Faptul că elementul aromânesc se găsește și astăzi mai compact în Grecia, în regiuni care altădată se numeau Vlahia Mare (Tesalia, Pind), Vlahia Mică etc., determină pe greci nu numai să nu insiste asupra originii alogene a aromânilor, dar să le atribuie chiar o curată origine autohtonă „elenică.” Revendicările teritoriale asupra ținuturilor din nordul Greciei (Tesalia, Epir, Macedonia și Tracia) unde elementul grecesc ar fi rămas în minoritate fără „elenismul” aromânilor, au temperat specularea antivlahismului pe plan politic. Totuși la începutul secolului trecut, în timpul revoluției pentru independență, și în deceniile ce au urmat până la acțiunea de redeştere națională a aromânilor, s-au manifestat tendințe antivlahiste, mai ales la dirigenții de proveniență fanariotă. Altercații ca acelea avute de Căpitanul de Armatoli Odisea Andrușu cu Ypsilanti (fratele lui Alexandru care a proclamat revoluția eteristă,¹⁵² pentru a-și apăra „palicarii” săi vlahi, calificați de „barbari,” sunt frecvente în această luptă care, totuși, se ducea pentru „apărarea crucii și izgonirea păgânului.”

Dificultăți cu imputări de aceeași natură a avut și Coletti, în acțiunea sa pentru încheierea statului modern grec. Tendințele antivlahiste de speculare pe plan politic au fost reluate mai ales după primul război mondial de către refugiații micro-asiatici, aduși în Grecia în urma schimbului de populație făcut cu Turcia, pe baza tratatului de la Lausanne (1923).

Reacțiunea „autohtonilor” a fost de așa natură, încât președintele Academiei Grecești, învățatul

arheolog Keramopulos, prin faimoasa sa comunicare „Ce sunt Cuțovlahii,” făcută într-o ședință ad-hoc a Academiei Grecești, în prezența regelui și a înalților demnitari și prelați, a ținut să stabilească că „Vlahii sunt poate cei mai puri dintre elini.”¹⁵³

Aversiunea sau presiunea se va face și în această țară mai mult pe plan social. Elementele aromânești stabilite la orașe (adică burghezia), simt în mod deosebit această presiune, care la început impune mimetizarea și apoi deznaționalizarea. Cum scrie Edmond Bouchie de Belle: „Cât despre burghezia orașelor, în contact cu grecii, stăpânii piețelor, ea s-a elenizat aproape în întregime în moravuri și spirit: româna nu e vorbită decât în familie; acest rezultat se datorește, fără îndoială, strânsei solidarității comerciale care unește pe greci; pentru a beneficia de ea, trebuie să intre complet în comunitățile lor, să uite pe cât posibil originea străină. De altfel zișii greci întrețin cu grijă, la noii veniți, disprețul pentru această origine. „Tu mă iei drept un cioban valah,” este pentru un strănepot de-al lui Ulise un răspuns peremptoriu și care dispensează de orice alt argument. Valahul bogat nu vrea pentru nimic în lume să permită un asemenea dispreț. De aceea el pune o oarecare afecțatie în a protesta cu elenismul său.”¹⁵⁴

Desigur – cum am văzut din constatările lui Weigand – aceste aprecieri nu clatină încrederea în propria rasă, fiindcă „între ei aromânii se mândresc de origina lor.” Dar mimetizarea făcută la început din *interes*, conduce cu timpul la deznaționalizare. În felul acesta, aromânul rămâne identificat numai la stratul de bază păstoresc, care, ca orice element țărănesc, este mai primitiv, fapt ce derutează pe cercetătorii superficiali. Mica și marea burghezie de la orașele pestrițe, deși e foarte numeroasă, rămânând camuflată, împiedică constituirea aceluia tot etnic necesar.

O încercare de folosire a tendințelor anti-vlahiste s-a făcut în ultimul timp, cu ocazia războiului de partizani comuniști ce a avut baza de operații în masivul Pindului, și care a antrenat pe mulți vlahi. Dar aceasta a fost mai mult un act de conjunctură, pentru a se degaja de răspundere, față de puterile occidentale, burghezia zisă grecească. Instrumentul de presiune deznaționalizator rămâne cultivarea disprețului pentru vlahi (cu toate că mai toate cântecele populare cântă pe „Vlahi și pe Vlahulă”), acțiune care acum se face în mod deliberat, până și în școli sau alte manifestări publice.

Cât privește pe albanezi, situația prezintă un caracter special. Conștiința originii comune cu aceste triburi traco-ilire semi-romanizate, s-a transmis în zicala albaneză: „Vlach edhe schkyp Vla,” adică: „Aromânul și Albanezul sunt frați.”¹⁵⁵

Dar ea a rămas mai mult platonice, după convertirea albanezilor, în masă, la mahomedanism. Chiar când această convertire n-a avut rădăcini adânci, ea a reușit să reîntărească inerentele antagonisme dintre „frați” sau rude, prin canalizarea pe terenul confesional, prin însăși natura lui mai pasional (fanatic). Aceasta a făcut ca antagonismul să ia un caracter mai mult anti-creștin sau anti-ortodox, care cuprindea și pe albanezii din sudul Albaniei, în general cu sentimente grecomane.

În acest climat, tendințele de brigandaj ale skipetarilor munteni, obișnuiți să trăiască mai mult din jaf („plească” – industria jafului), găseau și o acoperire pentru jefuirea „ghiaurilor.” Aceste tendințe au fost asmuțite de stăpânirea turcească pentru a distruge centrele aromânești Moscopole etc., aceste „stupuri de albine,” cum le numește Pouqueville, când Țării pravoslavnicilor de la Moscova, „protectori ai Creștinilor,” au început să uneltească împotriva Imperiului Otoman. Ca o urmare a acestor împrejurări istorice, s-a creat o situație oarecum paradoxală.

În nația albaneză, aromânii, singura minoritate etnică existentă, sunt reprezentați de diaspora moscopoleană, care însumează elementele de elită ale unei burghezii în formație, liber profesioniști etc., și masele compacte din câmpia Muzacheei, ajunse – caz neobișnuit la aromâni – aproape serve pe latifundiile beilor albanezi turciți.

Din cauză că albanezii și-au dobândit târziu independența politică (1913), n-a fost timpul necesar ca antagonismul să se transpună pe plan politic, așa cum am văzut că s-a întâmplat la alte popoare balcanice. O evoluție în acest sens a fost împiedicată și de faptul că țara românească a dat un ajutor efectiv pe toate planurile, pentru crearea statului albanez cu care se încerca chiar de la început, să se conjuge și independența aromânilor din Pind.¹⁵⁶

Oricum, rezervele conducătorilor albanezi de înainte de război, nu s-au manifestat public în atitudini anti-vlahiste, cu toate afirmările aromânilor, mai mult sau mai puțin deznaționalizați, în viața publică a noului stat.

După comunizarea Albaniei, în care multe elemente de origine aromână – probabil provenite din populația aservită pe moșiile beilor – s-au afirmat în posturi de comandă, a început denunțarea originii vlahice a acestora. În acest sens s-a manifestat o speculație politică anti-vlahistă de elementele aflate în exil. Cum am văzut la greci, se recurge la acest sistem diversionist, pentru degajarea față de puterile occidentale de răspunderea implicată de noua conjunctură politică.

Pentru celelalte țări din sud-estul european, aflate în afara zonei balcanice propriu-zisă, unde a operat diaspora aromânească (Austro-Ungaria etc.), aromânii, fiind luați drept greci, caracterizările și antagonismele s-au manifestat global pentru întreaga diasporă sud-estică, indiferent de locul de proveniență al acestora: Fanar, insule sau ținuturile locuite de aromâni.

Am făcut aceste câteva considerații în legătură cu diferitele atitudini anti-țânțărești sau anti-vlahiste, pe criteriul social-politico-economic care prezintă un caracter valabil pentru toți aromânii din ținuturile de baștină sau diasporă, fără a ne referi la acțiunea de redeșteptare națională din ultimul veac, extinsă numai la o parte din ei. Această chestiune o vom trata în volumul al doilea din prezentul Album comemorativ.

Aceste considerații au schițat modul sub care se exercită presiunea din partea popoarelor conlocuitoare, atât asupra aromânilor care vorbesc limba maternă, spre a-i determina să renunțe la nația lor, cât și acelora deznaționalizați a căror urmă însă, nu s-a pierdut complet. Sub acest aspect social, care este mult mai durabil, vor trebui judecate și perspectivele de viitor, atât ale aromânilor din diasporă cât și ale acelora din ținuturile de baștină.

Toate aceste considerații au fost făcute în cadrul statului național burghez. Dar chestiunea n-ar fi conturată complet dacă nu s-ar cerceta, fie și ipotetic, perspectivele care s-ar profila în cadrul unui stat socialist-internațional.

B. În cadrul statului internațional

Prin structura lor individualistă, excentrică și neastâmpărată, unde inițiativa particulară constituie motorul principal al vieții publice, popoarele ferment tind să aibă aversiune organică față de orice formație statală, care ar stingheri sau ar sufoca, și numai prin coordonare, libertatea de gândire și de acțiune. Cu atât mai mult, față de statele de inspirație marxistă sub formă totalitară.

Pe de altă parte, năzuiesc tot organic, spre un cadru internațional mai vast, care presupune înlăturarea multor piedici fizice (granițe naționale etc.) și numeroase prejudecăți naționaliste ce le stingheresc la tot pasul și le împing – cum am văzut – spre mimetizări cu inerentele lor complexe de inferioritate sau superioritate. Ca și la Faust două suflete s-ar zbate în corpul lor. Edificatoare în această privință, ar fi pe plan mondial, experiența poporului evreu, popor ferment prin excelență, care a încarnat spiritul burghez animat de cel mai exagerat individualism și, în același timp, a preconizat comunismul internațional, caracterizat de gregarismul cel mai abrutizant. Fără îndoială, vocația mesianică a acestui popor constituie un element particular și esențial pentru coordonarea acestor contradicții congenitale.

Experiența făcută de la revoluția bolșevică încoace, arată că a existat tendința de a converti puterea reprezentată de ban (capital) în societatea de structură burgheză cu puterea politică directă, prin ocuparea posturilor de comandă, în cadrul statului internațional comunist. Experiența se găsește în curs, dependentă de atâția factori ponderabili și mai ales imponderabili, încât nu se poate face o apreciere definitivă. Același lucru se poate spune și despre armeni, care din cauza poziției geografice a țării lor de baștină, au fost cuprinși încă de la început, în sfera de influență a revoluției bolșevice.

Cât privește pe aromâni, năzuința lor în cadrul internațional, s-a manifestat de când au folosit cadrul imperiului otoman, pentru expansiunea lor în diasporă, unde – cum am văzut în capitolele precedente – activitatea lor în viața publică a fost impregnată de un spirit mai mult internațional. Dacă dimensiunea lor burgheză („țânțărească”) practic-realistă, individualistă și interesată, îi va face ostili sau refractari încadrării în sânul unui stat comunist internațional, dimensiunea idealistă a muntenilor revoluționari, i-ar predispune să se angajeze tot ca promotori în această direcție. Mai mult, chiar elementul stabil din diasporă, înzestrat – cum am văzut – cu o mare capacitate de adaptare, ar putea să-și convertească puterea indirectă a banului într-o putere politică directă. În această privință, cazul lui Coca Popovici, actualul ministru de externe iugoslav, descendent al unei familii „țânțărești” din marea burghezie, ar putea fi edificator.

Din aceste câteva indicii, s-ar putea deduce că în regimurile comuniste, popoarele ferment care au fost încarnarea spiritului burghez-liberal, chiar dacă suferă ca colectivitate (clasă), totuși se pot adapta. Convertirea puterii economice în putere politică, prin funcțiuni ocupate în cadrul statului, este înlesnită, chiar dacă există cenzura „originii nesănătoase” prin faptul că predispozițiile lor de conducere și spiritul de inițiativă îi fac cu atât mai indispensabili, cu cât angrenajul statal este mai complet.

În această privință, idealismul congenital al aromânilor ar înlesni cu mult operația, dacă în același timp dorul de libertate „de neam nedomnit” nu l-ar face ostil.

Sub acest dublu aspect, se poate aprecia mai bine, participarea vlahilor la experiențele și frământările sociale din ultimele decenii, în cadrul Peninsulei Balcanice. Oricum, în statele unde s-a instalat un regim comunist, diaspora românească ca element burghez de prim ordin, a avut cel mai mult de suferit.

Cadrul internațional, cel mai propice pentru aromâni, ar fi acela făcut în *climatul libertății*, de natură a înlătura diviziunile politice și pornirile șoviniste ale popoarelor conlocuitoare, care îi împing la necesitatea unei mimetizări sterile. Aceasta ar fi vocația lor istorică, pe care mai mult instinctiv decât conștient, au îndeplinit-o în cadrul Peninsulei Balcanice.

Între grecii marinari, slavii prinși de glie, albanezii dedați armelor și turcii indolenți din administrație, aromânii prin complexul lor de calități, au constituit în Turcia europeană elementul cheag al conviețuirii balcanice. De aceea, tendința de unificare a Europei, determinată de necesități economice, sociale și politice, ar corespunde vocației popoarelor ferment, și cu deosebire aromânilor, fiindcă le-ar lărgi și mai mult cadrul pentru activitatea lor.

Dar și în acest cadru statal internațional, unde se presupune că vor lipsi oprimările sub diferite forme, pe care le-am văzut în cadrul statului național, perspectivele de viitor pentru entitatea lor etnică nu încetează de a fi sumbre.

Pentru popoarele ferment destinul pare inexorabil, indiferent dacă structura statului va avea un caracter național, de structură burgheză sau socialistă.

Funcțiunea de ferment înseamnă o fatalitate pentru popoarele care au această vocație. Ele sunt menite să se consume sub raport lingvistic pentru a fecunda pe alții.

C. Prevestiri pentru soarta aromânilor

Oricât ar fi de dureros, nu se poate ascunde că existența etnică a elementului aromânesc devine pe zi ce trece tot mai critică. Cum am schițat într-un capitol precedent, cauzele principale care au dus la această situație au fost:

1. Irezistibila presiune a masei slave de la Nord, care a sfărâmat unitatea romanității orientale, prin dizlocările de la câmpie și inundațiile ei demografice;
2. Irezistibila influență a culturii grecești de la Sud, care a deznaționalizat masele de aromâni limitrofe cu populațiile grecești și i-a absorbit încontinuu elementele de elită;
3. Acțiunea devastatoare a triburilor albaneze turcite, incitate de stăpânirea turcească, venită din coaste, care a rupt șira spinării și continuitatea teritorială, prin răvășirea făcută centrului moscopolean, în care se înfripase o viață citadină pur aromânească;
4. Devastările produse în regiunile aromânești de luptele de guerilă începute încă din secolul al XVIII-lea, contra „păgânului,” adică a stăpânirii turcești, și sfârșită în războiul civil din ultimul deceniu din Grecia.

Cu toate aceste atacuri concentrice, situația aromânilor n-ar fi devenit atât de critică dacă ei n-ar fi avut calitatea – care în același timp este și un mare defect – de *popor ferment*. Idealismul lor înnăscut i-a făcut să sângereze de multe ori pentru cauze care nu erau ale lor. Neastâmpărul creator i-a făcut să se risipească printre alte popoare dând naștere la acele exoduri în diasporă care totdeauna au însemnat o gravă sciziune a elementelor de elită de masa poporului. La aceste neajunsuri s-a mai adăugat unul care este propriu zilelor noastre: deplasările de populație de la țară spre oraș.

Acest fenomen este conexas cu dezvoltarea economică a unei țări, cum am văzut și mai înainte: pe măsură ce o țară progresează economic, se reduce și procentul populației închinată agriculturii sau păstoritului. Mulți gânditori politici, începând cu Benjamin Constant, de acum un secol și mai bine au văzut în această deșțărare un mare neajuns pentru formarea unei clase conducătoare echilibrate. Un contemporan de-al nostru, Oswald Spengler, vedea în tendința de deșțărare și orășenizare, o cauză principală în decadența Occidentului. La aromâni neajunsul este mare și pe plan etnic: de la distrugerea centrelor citadine în urma năvălirilor barbare, ei

nerușind să-și creeze orașe naționale, surplusul de populație și exodul specific vremurilor moderne, de care am amintit, îi împing la contopirea în conglomeratele citadine heterogene. Ori, aceasta ar însemna dispariția etnică, fiindcă fenomenul se petrece contemporan cu secarea izvoarelor de la munte. Situația este cu atât mai gravă, cu cât acest fenomen are loc indiferent dacă regimul statal este de structură națională și democratică, sau de structură totalitară comunistă.

Din cauza tuturor acestor împrejurări vitrege, mulți sunt aceia dintre cercetători care văd situația aromânilor periclitată nu numai în diaspora lor, dar chiar și la locurile de origine unde s-au conservat în mase mai compacte.

La 1876, Elisee Reclus scria: „Deși foarte mândri de originea lor latină,... nu pot decât să se elenizeze puțin câte puțin, din cauza mediului care-i înconjoară.”¹⁵⁷

„Fără a vrea să-și nege naționalitatea – scrie Weigand în 1894 – dimpotrivă, un aromân va fi mândru, pentru că în ținuturile în care locuiesc ei sunt superiori prin inteligență și avere atât slavilor cât și albanezilor, totuși el preferă să se alătore partidei grecești, fiindcă trăiește în mijlocul poporului grec și fiindcă ar fi zadarnic să lupte contra destinului.”¹⁵⁸

„Este un popor care dispare... Este aproape un popor desrădăcinat.” (Cvijic)¹⁵⁹

„Jumătate de milion de vlahi sau aromâni, care trăiesc în afara acestei Români Mari, pe malurile Dunării bulgare, ale Timocului sârbesc, pe munții Macedoniei și ai Pindului, se servesc de limba română: dar nu este aici, înecat în grecește sau slavă, decât un idiom local, fără influență civilizatoare, națională. Este încă o dovadă de rolul politic foarte limitat al limbii.”¹⁶⁰

„Cuțo-vlahii din Macedonia – scrie Meillet la 1918 – separați de regatul României, nu au interes să-și păstreze graiul de tip român.”¹⁶¹

Și, în sfârșit, profesorul sârb D.I. Popovici, le vede pecetluită soarta după împărțirea Peninsulei Balcanice în mai multe state naționale, inițiată prin tratatul de pace de la București (1913) și consacrată prin cel de la Paris din 1919.

„Războiul mondial – scrie el la 1934 – a rezolvat și problema aromânilor. Acum câteva decenii trebuia să se țină cont de ei ca un grup etnic. Se evaluau la 100.000, jumătate de milion și chiar un milion și jumătate. În timpul turcilor acei aromâni care erau dedicați păstoritului, puteau să transmigreze cu turmele lor, din Rodopi la Pind și coastele albaneze și invers, după anotimpuri; „Țânțarii” (n.n. – luat în sens de negustori) și „Pecalbarii” (n.n. – emigranții temporari) puteau să facă negoț pe o întinsă rază de afaceri. Crearea de state naționale i-a constrâns să asume cetățenia statului în care s-au găsit la întâmplare. Granițele noilor state au fost trasate pe teritoriile lor etnice. Nu mai au orașe locuite de ei; trăiesc îngrămădiți pe înălțimi (*appollaiati*) în sate râpoase, golașe, inaccesibile, adesea invizibile. Coloniile lor mai mari, vreo zece, sunt împărțite între patru state, Grecia, Iugoslavia, Albania și Bulgaria. Zilele grupului etnic aromân sunt numărate. S-ar putea conserva încă 40-50 de ani, mai mult nu.”¹⁶²

După această împărțire, a urmat o politică de deznaționalizare forțată, folosind toate mijloacele de care poate dispune un stat modern (școală, biserică, armată, presă etc.) și cu deosebire deplasări de populație sau infiltrări (colonizări) organizate, fapt care a sfârșit și mai mult unitatea etnică a aromânilor, destul de hărțuită – cum am văzut – de vicisitudinile istorice.

O încercare de salvare etnică s-a făcut după 1925-1935 prin colonizarea în Cadrilater (Dobrogea veche) când aparținea României.

Evenimentele care au urmat, nu numai că n-au permis desăvârșirea acestei operațiuni de repatriere (care prin însăși natura ei nu putea avea un caracter integral) dar și cele câteva zeci de mii de persoane colonizate, au fost risipite pe întreg teritoriul României, din considerente politice.

Astfel că și problema redeșteptării lor naționale (românești) care prin absorbirea intelectualilor spre Țara Românească continua vocația lor pentru diasporă, a avut ca epilog tot o risipire, care le-a împiedicat *legarea de pământ*. În această lumină, apare plină de înțeles dramatic mărturisirea unui intelectual român, crescut la școlile grecești, Dr. Atanase. Aceasta a fost făcută lui Gustav Weigand acum aproape trei sferturi de veac: „Noi aromânii ne-am născut într-o zodie rea.”¹⁶³ Acestea sunt perspectivele care, mai devreme sau mai târziu, amenință toate diasporele și toate popoarele ce, înainte de a se consolida temeinic pe un teritoriu propriu destul de spațios, se risipesc din impulsuri congenitale, printre alte popoare, violând legea naturală a teritoriului. Aceste popoare dispar de pe firmamentul etnic, fermentând și luminând – după structura lor – alte popoare. Este un destin de neînlăturat.

De aceea, dacă limba națională ar fi elementul esențial pentru ființa unui popor, soarta aromânilor – cum au prezis cercetătorii amintiți mai sus – ar fi pecetluită. Dar, cum scrie Eminescu: „limba singură nu constituie naționalitatea, și calitățile morale și intelectuale ale rasei au o însemnătate mult mai mare.”¹⁶⁴

De altfel, nu există popor care în decursul istoriei sale să nu-și fi schimbat o dată sau de două ori limba, sub influența elementelor exterioare. În această perspectivă, aromânii, așa de consistent închegați ca substanță biologică, cum am văzut, printr-o serie de împrejurări, nu numai că vor dăinui, chiar dacă și-ar pierde limba, dar vocația lor de popor ferment se va manifesta mai nestingherit în tot spațiul sud-estului european. Prin conservarea mai bine a sintezei antice traco-iliro-elină, la care s-a adăugat succesiv pragmatismul latin și, într-o doză mai mică, ceva din reveria slavă, precum și prin elementele deznaționalizate în decursul veacurilor, pe întreaga arie balcanică, din Slovenia nordică și Hemus până la Taigetul peloponezian, aromânii constituie de fapt, factorul comun și cheagul popoarelor din acest sector european. Acest lucru, coroborat cu înrudirea de sânge ce există cu marea masă a românilor carpațici (daco-români), poate însufleți acea unitate balcanică care, încheată – cum am arătat cu alt prilej,¹⁶⁵ – ar valorifica atâtea comori de simțire și gândire ce zac genuine în sânul acestor popoare. Căci, cum releva Renan, în epoca modernă „este nevoie cel puțin de drenajul a treizeci sau patruzeci milioane de oameni pentru a produce un mare poet, un geniu de prim rang; o societate de cinci sau șase milioane ajunge la acest rezultat destul de greu. Geniul rezultă dintr-o porțiune de omenire reamestecată, purificată, presată, distilată și concentrată. O mică planetă n-ar avea geniu.”

Nici miracolul grec n-a făcut excepție de la această regulă. Căci dacă s-ar scruta mai bine realitățile antice, se va vedea că sub egida elenică, au mers în convergență gândurile și simțirile tuturor populațiilor traco-ilire din sectorul balcanic, unde adesea veneau să se inspire poeții și gânditorii greci, mulți din ei fiind chiar produsul amestecului cu aceste popoare. În această perspectivă, jertfa aromânilor („*donnant genereusement a tous, ils se sont dissous*” – D.I. Popovici) își va căpăta un sens mai profund. Popoarele balcanice unite s-ar putea astfel insera mai bine în procesul istoric al unității europene, cerut de noile timpuri; iar vocația de popor ferment a

aromânilor va găsi un spațiu de mai mare respirație, spre binele tuturor, așa cum îi îndeamnă firea lor practică dar și idealistă și creatoare. Vlahii vor continua să se distingă – așa cum am văzut și în ținuturile unde au fost deznaționalizați – prin felul lor specific de a fi. Ei vor continua să fie – ca să folosim expresia dată de popoarele conlocuitoare – „*ca sarea în bucate.*” Dar situația privită drept în față, nu trebuie considerată atât de disperată. Forța unei națiuni este de multe ori nebănuț de mare. Mai ales când este aproape de dispariție. Ea izbucnește teluric și, dacă găsește o conjunctură favorabilă, poate schimba cursul destinului istoric. *Aromânii nu trebuie să piardă speranța!*

Concluzie

Din cele expuse în cursul acestui studiu, s-ar putea desprinde în rezumat următoarele:

1. Toți etnograful sau istoricii, care s-au ocupat de popoarele din sud-estul european, au recunoscut aromânilor (macedo-românilor) *caracterul de popor ferment* care, cu abnegație de sine, a contribuit sub diferite forme, ca fomentatori de revoluții, întreprinzători comerciali și industriali, ctitori de așezăminte etc., la progresul popoarelor conlocuitoare.
2. Acest impuls dinamic, generos și practic, i-a venit elementului aromânesc în primul rând, de la predispozițiile rasiale, moștenite de la traco-iliri, disciplinate de pragmatismul dimensiunii latine și potențate aproape două milenii, în același mediu geografic specific Peninsulei Balcanice, centrifugal și cantonal, care favorizează individualismul excesiv.
3. Vicisitudinile istorice care l-au răvășit și risipit de timpuriu, înainte de a se fi încheat desăvârșit ca nou popor, înghesuindu-l în regiunile muntoase, l-au privat de centrele citadine de la câmpie care sunt pilonii oricărei formații statale. Pe de altă parte, presiunea masei slave, hărțuierile bandelor albaneze turcite și continua influență a prestigioasei culturi elenobizantine, i-au îngreunat refacerea unității teritoriale și crearea de unități politice, sub egidă proprie de lungă durată.
4. Prolificitatea naturală în niște munți puțin accesibili, endogamia tribală într-o viață austeră de familie, libertatea de care s-a bucurat tot timpul, peregrinările cu turmele sau caravanele pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice, sărăcia solului și nostalgia bunei stări pierdute și setea de putere și glorie, i-au oțelit caracterul și i-au îndrumat energia lui nativă spre cadrul larg al diasporei.
5. Lupta dură de pătrundere și afirmare în diferitele medii, caracteristice spațiului sud-estului european, populat de un mozaic de popoare, i-a făcut pe aromâni să-și înmănușeze tenacitatea într-o suplețe care adesea merge până la completa mimetizare în sânul nației în care activau. Evitarea muncilor grele – reminiscențe ale vieții pastorale – le-a stimulat inteligența și spiritul de inițiativă pentru îndeletniciri de calitate.
6. Firea idealistă și entuziastă de munteni, cu setea ei de glorie, combinată cu calculele reci negustorești, dar nealterată de ele așa cum se întâmplă și cu alte popoare ferment – a făcut din ei adepți sinceri ai idealurilor naționale ale diferitelor popoare, mai ales balcanice (greci, albanezi, sârbi și bulgari) cu care se simt instinctiv legați, atât prin substratul etnic traco-ilir comun, cât și prin masele de aromâni contopite cu aceste popoare.

7. Continua eroziune etnică precum și condițiile politice nefavorabile, create după războaiele balcanice (1913), și agravate de cele două războaie mondiale, prin trasarea de granițe pe teritoriul lor etnic, nu numai că le-a accelerat deznaționalizarea din cauza unei politici șoviniste inaugurate atunci, dar le-a îngreunat și mișcărilor pe un spațiu mai larg, necesitat de vocația lor pentru diasporă.

8. Ca popor ferment, esențialul pentru aromâni nefiind limba ci consistența construcției lor sufletești specifice, ei vor putea supraviețui și îndeplini misiunea lor și sub egida altor limbi, așa cum se observă până acum la vlahii deznaționalizați în Grecia, Serbia, Bulgaria și Albania.

9. În noua fază istorică, vocația internațională a aromânilor, manifestată în ultimele veacuri, când a fost agent principal între sud-estul european și Occident, pentru vehicularea atât a bunurilor materiale cât și a celor culturale, poate servi la încheierea unității balcanice și la inserierea acestei unități în marea unitate europeană cerută de noile timpuri.

10. În general – cu toată situația precară, sub raportul etnic – acum, când noțiunea de popor capătă un sens mai elastic, misiunea istorică a aromânilor, nu numai că nu se va termina, dar are perspectiva de a se afirma într-un cadru mult mai mare și mai organic.

Aceasta ar constitui singura compensație pentru un popor care, după romanizarea lui de acum două milenii, riscă să-și piardă încă o dată limba, fapt care se întâmplă cu toate diaspoarele popoarelor ferment.

Situația aromânilor e grea. Dar energia declanșată de primejdia dispariției etnice, într-o conjunctură prielnică, ar putea schimba destinul istoric, salvându-i de la pieire.

FERMENTUL

AROMÂN

(MACEDO

ROMÂN)

ÎN SUD-ESTUL

EUROPEAN

Note bibliografice

Notă preliminară

Pentru a se asigura o cât mai mare obiectivitate a celor expuse în acest studiu, s-a dat preferință metodei de a se reproduce în original citatele din limbi străine, chiar dacă prin aceasta s-a îngreunat uneori cursivitatea expunerii.

1. În „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*,” anul I, tom. I, pag. 330 (Beograd 1934), ridicându-se problema că pentru denumirea aceluiași element etnic – în speță aromân – colaboratorii revistei au folosit nume diferite: *valahi* (Truhelka), *aromâni* (Skok), *macedoromâni* (Capidan), redacția revistei a optat pentru denumirea de *aromâni*. „Deși – scrie redacția – ultimul termen a dobândit deja dreptul de cetate dat fiind adoptarea sa de către diferiți savanți și timpul destul de lung de când se întrebuițează, nu este într-adevăr exact, pentru că desemnează, de pildă, și pe aromânii din Mețova, târg care nu este situat în Macedonia, ci în Epir...”
2. „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*.” Beograd (1-11; 611) citat de Th. Capidan în: *Macedo-Români*, București, 1924, pag. 178.
3. *Aromânii*, numindu-se ei înșiși așa, va trebui reținut acest nume ori de câte ori este vorba de românii din Peninsula Balcanică, afară de Megleno- și de Istro-Români. Problema însă nu se rezolvă complet nici așa. Se știe că în noțiunea *aromâni* se includ, cum remarcă Pericle Papahagi în *Basme Aromâne* (Glosar, pag. 535-536), și *fărșeroșii*, *muzechiarii*, *sămărniații* și toți câți nu pun proteticul **a** înaintea lui **r**, care se cheamă ei înșiși *rumâni* și nu *aromâni*. Pe lângă acestea, mai este denumirea de *țânțari*, dată cu deosebire negustorilor și meseriașilor aromâni din Iugoslavia și Bulgaria. De asemenea sunt masele compacte de *daco-români* din Valea Timocului și regiunea Vidinului, care se găsesc tot în Peninsula Balcanică. De aceea folosirea alternativă a denumirii de *aromâni* și *macedo-români* devine necesară.
4. Mehedinți (Simion): *Rumanien, das Land und sein Volk*, Bukarest, 1943, pag. 106.
5. *Enciclopedia Italiana*: Ediția 1929, vol. IV, pag. 56.
6. Stadtmuller (Georg): *Geschichte Sudosteuropas*, Munchen, 1950, pag. 98.
7. Cvijic (Jovan): Citat de Th. Capidan în: *Aromânii*, București, 1932, pag. 154.
8. Cvijic (Jovan): *Antropogeografski problemi balkanskag paluostrava*, Beograd, 1902. citat de Alexandre Rubin în: *Les Roumains de Macedoine*, Bucarest, 1913, pag. 112.
9. Randi (Oscar): *Il Fenomeno degli Aromuni*, Zara, 1939 – XVII, pag. 5.
10. Pouqueville (F.C.H.L.): *Voyage dans la Grece*, vol. II, ed. II, pag. 353.
11. Leake (W. Martin): *Research in Greece*, London, 1814, pag. 373.
12. Weigand (Gustav): *Die Aromunen*, vol. I, pag. 266. Citat de Th. Capidan în: *Aromânii*, pag. 37.
13. *Redăm înălțimile unor comuni*: Călarlu (Kalarites) 900 m; Băiasa 948; Aminciu (Mețova) 1145; Samarina 1600; Perivole 1282; Moloviște 1087; Moscopole 1150; Nijopole 1040; Magarova-Tarnova 800-900; Neveasta (Nevesca) 1360; Blața 1200; Livezi 1245; Selia de Jos 1400.
14. Cvijic (Jovan): Citat de Th. Capidan în: *Aromânii*, pag. 37.
15. Schultze (L.): *Makedonien: Landschaft und Kulturbilder*, Jena, 1927.

16. După Nicolae Iorga: „Ceeace se spune în anumite manuale rău redactate de istorie națională, că păstorii sunt nomazi, este o mare greșeală. Păstorii nu sunt nomazi decât în sensul că-și schimbă periodic locuința cu altă locuință anumită, având două așezări: una de vară și alta de iarnă, fie că e vorba de păstorii din Pirinei, de cei din Apenini, din Pind ori de Mocanii noștri din Carpați; ei nu se strămută dintr-o țară în alta ci numai circulă potrivit cu anotimpurile pe aceeași bază teritorială.” *Citat de Th. Capidan în: Români Nomazi, „Dacoromania,” Anul IV (1924-1926), pag. 187.*

17. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. Cit. Pag. 353.

18. *Citat de Tache Papahagi în Români din Albania, pag. 71. Vezi și Mary Adelaide Walker: Through Macedonia there Albanian Lakes, London, 1860, pag. 137.*

19. Kanitz (F.): *Serbien historische ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859-1868, Leipzig, 1868. Citat de Th. Capidan în: Macedo-Români, București, 1942, pag. 177.*

20. Weigand (Gustav): *Ethonographie von Mazedonien, Leipzig, 1924, pag. 36.*

21. Kanitz (F.): Op. Cit. Pag 322.

22. Gazdaru (D): *Contribuția românilor la progresul cultural al slavilor („Cuget Românesc,” Buenos Aires – anul II, No. 3, pag. 159). Vezi și Dr. Svetislav Stefanovici „Die Legende von Bau der Burg Skutari.” Ein Beitrag zur interbalkanischen und vergleichenden Sagenforschung. (In: „Revue Internationale des Etudes Balkaniques” – Beograd – An. I, Tom. I, pag. 188-220). Vezi și Mircea Eliade: *Manole et le Monastere d’Argeș* (In „Revue des Etudes Roumaines” – Paris – 1957, III – IV, pag. 7-28).*

23. Gesemann (Gerhard): *Mazedonien, pag. 4.*

24. Burnouf (Emile): *Citat de Benedetto de Luca în: „Gli Aromeni nel nuovo assetto Balcanico,” Roma, 1919, pag. 12 și nota de la pag. 38.*

25. Prof Dr. D.I. Popovici: A fost primul dintre învățații străini care s-a ocupat – cum relevă Oscar Randi în studiul său „*Il fenomeno degli Aromuni*” (pag. 10) – cu preocupări științifice pentru aromâni. El a publicat în 1928 un studiu de 136 de pagini asupra aromânilor intitulat: „*O Cincarima*” („*Priloz titanju postenka nase carsije*” – „*Contribuții la problema formării pieței sârbești*”) pe care l-a tipărit în a doua ediție în 1937 amplificată la 520 de pagini. Prima ediție a fost tradusă de C. Constante în românește sub titlul: „*Despre Aromâni,*” București 1934. Citatele ce vor urma se vor referi la prima ediție.

26. Michalopoulos (Phanis): *Moschopolis or the Athens of Northern Epirus under Turkish domination, Athens 1941. Citat de Serge A. Gialistras: „Hellenism and its Balkan Neighbours during recent years.” Athens 1945, pag. 175. A se vedea și: Alexander Peez – Die griechischen Kaufleute in Wien – S. A. „Neuen Freien Presse,” Wien 1888.*

27. Revai Nagy Lexikona: *Nemzetek enciklopediaja (Enciclopedia Națiunilor) – vol. XVI, pag. 82, Budapesta 1924. Citat de Th. Capidan în „Macedo-Români din Principatele Române, Transilvania și Ungaria” în „Calendarul Românului Macedonean,” București, pag. 65.*

28. *Ibid: pag. 57-61. A se vedea și Anastase N. Hâciu „Aromâni” (Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație) – Focșani 1936, cartea a II-a: „Negustorii Aromâni și coloniile lor în Austro-Ungaria,” pag. 295-368.*

29. Bologa (Dr. V.): *Știri despre aromâni din Austria la începutul veacului trecut. (În: „Anuarul Institutului de istorie națională” – V –) Citat de Anastase Hâciu, op. Cit. Pag. 608. Vezi și:*

„Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani” (1931), pag. 31. Citat de Th. Capidan, op. Cit. Pag. 58.

30. Capidan (Th.): Op. Cit. Pag. 66. Pentru denumirea naționalităților în Peninsula Balcanică. *A se vedea:* Vasile N. Christu, „Ochrida în secolul al XIX-lea din punct de vedere istoric și cultural.” (Extras din revista „Graiul Românesc,” București, an. IV, no. 6-7-8, 1930, pp. 1-30).

31. Capidan (Th.): „Macedo-Românii” (*Etnografie – Istorie – Limbă*), București 1942, pag. 207. Această neglijență se observă și la unii conaționali ai lui Thunmann (1774) din zilele noastre, adică după aproape două veacuri de cercetări laborioase asupra aromânilor. Specialiști în problemele sud-estului european, ca Josef Marz (a se vedea: „*Gestaltwandel des Sudostens*” – Berlin – 1942, pag. 197-198 și Georg Stadtmüller: „*Geschichte Sudosteuropas*,” Munchen, 1950) continuă a prezenta drept „greci” o serie întregă de eminente personalități care au jucat un important rol istoric și a căror origine aromânească este incontestabilă.

32. Citat de Oscar Randi în: „*Il fenomeno degli Aromuni*,” Zara 1939, pag. 10. *Vezi și* Anastase Hâciu, „*Aromânii*,” pag. 388.

33. *Vezi* Nicolae Iorga în conferința: „*Medicii și medicina în trecutul românesc*,” 1919. Citat de Anastase Hâciu, op. Cit. Pag. 608.

34. Gialistras (Serge A.): Op. Cit. Pag. 175.

35. Aravantinos (P.): „*Hronografia tis Ipiru*,” t. II, pag. 333, 343-345, Atena, 1856. Citat de V. Diamandi-Aminceanul în „*Istoria Românilor din Peninsula Balcanică*” (1938), pag. 11.

36. Evans (Sir Arthur I.): „*Who the Macedonians Are*” – articol publicat în „*London Times*.” Citat în „*The Case for an Autonomus Macedonia*” (*A Symposium*) edited by Christ Anastasoff, pag. 36, St. Louis, Indianapolis.

37. *Vezi* F. Pascu în „*Rumanische Elemente in der Balkansprachen*,” 1924.

38. Pouqueville (F.C.H.L.): „*Voyage en Grece*,” Tom. II, ed. a II-a, Paris, 1820-1821, pag. 352.

39. Weigand (Gustav): *Etnographie von Mazedonien*, Leipzig 1924, pag. 51.

40. Berard (Victor): *La Turquie et l'Hellenisme contemporain*. Paris 1904, pag. 249.

41. Popovici (D.J.): Op. Cit. (traducere C. Constante), pp. 133-134.

42. Maconi (Vittorio): *Etnologia Sociale*. Roma, 1953, pp. 33-34.

43. Cvijic (Jovan): *La Peninsule Balkanique*. Paris 1918, p. 33.

44. Ancel (Jacques): *L'Unité balkanique* în „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*,” Beograd, 1934, an. I, tom. I, pag. 118.

45. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 36.

46. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 36.

Sunt unii care consideră pe vechii traci, frigieni, carieni, etrusci sau actualii albanezi, ca ramuri mai mult sau mai puțin amestecate ale pelasgilor al căror centru era Tesalia.

47. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 28.

48. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 27.

49. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 27.

Muntenegru este un adevărat cimitir al neamului românesc. *Vezi* D. Gazdaru: *Contribuția Românilor la progresul cultural al slavilor*, în „*Cuget Românesc*,” An. II, No. 1, pag. 3-17; No. 2, pag. 70-82, No. 3, pag. 149-168. *Vezi și* Tache Papahagi: *Antologie Aromânească*, București 1922, Pag. XVIII.

50. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 31-32.
51. Murnu (G.): *Vezi: „Vlăbia Mare” – (Istoria Românilor din Pind) – București 1913*, nota de la pag. 57: „E numele dat Macedoniei ca parte integrantă a Bulgariei politice, de când Macedonia era cucerită de bulgari și mai ales de când țarii își aveau reședința în Ohrida; el, după cum vedem din Kekavmenos, se va fi păstrat în popor și după aceea câțeva vreme, dar mai târziu dispare cu totul.” S-ar putea însă să fie și munții din Bulgaria propriu-zisă, dat fiind că aromânii din Pind, Grămoștenii de pildă, sau Sărăcăciani, au mers cu turmele lor, în acele părți, până în secolul trecut.
52. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 312.
53. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 399.
54. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 475.
55. Pittard (Eugene): *Les Peuples des Balkans*. Paris 1920, pag. 243.
56. Ancel (Jacques): *L’Unité Balkanique*, op. cit. pag. 130.
57. Pittard (Eugene): Op. Cit. Pag. 624.
58. Berard (Victor): Op. Cit. Pag. 145.
59. Berard (Victor): Ibid., pag. 149-151.
60. Pittard (Eugene): Op. Cit. Pag. 242.
61. Pittard (Eugene): Ibid., Pag. 258.
62. Jirecek (C.): *Das Fürstenthum Bulgarien*. Leipzig 1889, pag. 119.
63. Keramopoulos (A.): *Ti einai oi Kutsovlaboi (Ce sunt Kutsovlabii)*. Atena 1939, pag. 87-88.
64. Gersin (K.): *Macedonien und das türkische Problem*. Wien 1903, pag. 34. (Citat de Alexandre Rubin în „*Les Roumains de Macedoine*,” Bucarest 1913, pag. 112-113).
65. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit. pag. 393.
66. Weigand (Gustav): *Die Aromunen*, vol. I-II. Leipzig 1894-1895.
67. Pittard (Eugene): Op. cit. pag. 58.
68. Cvijic (Jovan): Op. cit. pag. 398.
69. Xenopol (A.D.): *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Madrid, 1953, I, pag. 41.
70. Hoffmann (Walter): *Rumanien von heute*. Leipzig 1942, pag. 41.
71. Marz (Josef): *Die Rolle des Raumes in der Entwicklung der Balkanstaaten*. (In: „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*,” an. I, Tom. I. Beograd 1934, pag. 274).
72. Stadtmüller (Georg): *Geschichtliche Ostkunde*. München 1959. pag. 61.
73. Ancel (Jacques): Op. cit. pag. 132.
74. Stadtmüller (Georg): Op. cit. pag. 121.
75. Pouqueville (F.C.H.L.): „*Voyage en Grece*,” Tom. II, ed. a II-a, Paris, pag. 340.
76. Cousinery (E.M.): *Voyage en Macedoine*. Paris 1831.
77. Duca (Neofit): *A se vedea: „Logos peri Katastaseos skolein”* în „*Maximou Tiriou logos*,” Viena, 1810, pag. 33-40. Citat de Pericle Papahagi în „*Scriitori aromâni din secolul al XVIII-lea*,” 1909, pag. 15, 5.
78. Duca (Neofit): *A se vedea: „Logos peri Katastaseos skolein”* în „*Maximou Tiriou logos*,” Viena, 1810, pag. 33-40. Citat de Gaetano Petrotta în „*Svolgimento storico della cultura e della letteratura albanese*.” Palermo 1950. Pag. 9.
79. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren*. Praga 1876. Pag. 67.

80. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren*. Praga 1876. Pag. 67. Vezi *Cantacuzen, citat de Anastase Hâciu*, op. cit., pag. 142.
81. Randi (Oscar): „*I Popoli Balcanici*.” Roma 1929, pag. 14-15.
82. Randi (Oscar): Ibid., pag. 31.
83. Randi (Oscar): Ibid., pag. 31. Pentru documentare a se vedea „*Vlahia Mare*” (980-1259), studiu istoric după izvoare bizantine ale Prof. G. Murnu, București 1913.
84. Xenopol (A.D.): *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Madrid, 1953, I, pag. 207.
85. Xenopol (A.D.): Ibid., pag. 213.
86. Stadtmuller (Georg): *Geschichte Sudosteuropas*, Munchen, 1950, pag. 98.
87. Enciclopedia Italiana: 1929 – vol. IV, pag. 561.
88. Roesler (Robert): *Romanische Studien*. Leipzig 1871. pag. 110.
89. Rambaud (A.): *L'Empire grec au dixieme siecle*. Paris 1870. pag. 20. (Citat de G. Murnu, op. cit., pag. 151).
90. Rambaud (A.): *L'Empire grec au dixieme siecle*. Paris 1870. pag. 20. Această pornire împotriva grecilor se observă atât la românii din Hemus, cât și la cei din Pind. „Ioniță – scriu istoricii francezi Lavisse și Rambaud – consideră pe greci – uzurpatori ai imperiului lui Constantin cel Mare și dimpotrivă pe români adevărații moștenitori.” Ei se mândreau cu titlul de „Romaiocton”... Ura specială a aromânilor din Pind față de greci se observă și din relatarea rabinului Benjamin de Tudela: „Pe evrei îi despuiau, pe când pe greci îi omorau.”
91. Hopf (C.): *Citat de G. Murnu*, op. cit., pag. 67.
92. Hopf (C.): *Citat de G. Murnu*, op. cit., pag. 67. Cronicarul bizantin Franzes scrie că la anul 6970 Murad s-a dus în Marea Vlahie și a revenit după ce a pus lucrurile în ordine. (Cartea V, cap. 19). *Citat de N. Papahagi* în „*Les Roumains de Turquie*,” București, 1905, pag. 31.
93. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit., vol. II, ed. a II-a, pag. 159.
94. Aravantinos (P.): Op. cit, vol I, pag. 186-187.
95. Aravantinos (P.): Op. cit, vol I, pag. 186-187. La 1250 la moartea lui Frederic al II-lea, în locul Podestatilor (dei Podesti) au fost create 12 sfaturi de bătrâni (anziani) pentru fiecare sector (sestiere) și un căpitan, pentru apărarea drepturilor poporului. Această organizare a constituit primul guvern cu adevărat popular. (*Esposizione critica-esegetica in prosa della Divina Comedia di Dante* - 1920). Salvatore Sciulo.
96. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 402.
97. Popovici (D.J.): *Citat de Oscar Randi* în „*Il fenomeno degli Aromuni*,” pag. 10.
98. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 163.
99. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 475-476.
100. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 31.
101. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren*. *Citat de G. Murnu*, op. cit., pag. 67.
102. Roesler (Robert): Op. cit., pag. 111.
103. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit., vol. II, ed. a II-a, pag. 330.
104. Cantu (Cesare): *Histoire universelle*, Paris, vol. XIX, p. 215.
105. Kanitz (F.): *Serbien Historisch- ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*. Leipzig (1868). *Citat de Th. Capidan* în „*Macedo-Românii*,” București, 1942, pag. 199.
106. Marz (J.): Op. cit., pag. 275-276.

107. Murnu (George): Op. Cit., pag. 183.
108. Randi (Oscar): *Il fenomeno degli Aromuni*, Zara, 1939, pag. 14.
109. Berard (Victor): Op. cit., pag. 10.
110. Berard (Victor): Op. cit., pag. 10. *Citat de Th. Capidan*, op. cit., pag. 198.
111. Giese (Wilhelm): *Die Bedeutung der Rumanischen Kultur im Rahmen der Mittelmeerkultur*. S. A.R. (*Acta Philologica*, tom. II, Roma 1959, p. 28).
112. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13-14.
113. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13-14. Sunt unii, de pildă, ca Dl. N. Lahovary, (vezi: „Quelques souvenirs de ma mission en Albanie,” în *Noul Album Macedo-Român*, Freiburg, 1959, pag. 125) care atribuie aptitudinile comerciale ale aromânilor „substratului preroman mediteranean,” ce se vede atât în tipul lor cât și în înclinarea „comme les autres mediteraneens, pgeniciens de l’antiquite, grecs ou italiens, au negoce, meme avec les pays lointains.” În acest caz cele două dimensiuni ale elinilor omerici simbolizate de impulsivul muntean Achile și istețul marinar Ulise, s-ar găsi și în structura etnică a aromânilor în Haiducii Armatoli munteni și în iscușiții negustori care operează în diasporă peste mări și țări.
114. A se vedea I. Nenitescu: „Călătorie la românii din Macedonia.” București.
115. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 113.
116. Capidan (Th.): Op. cit., pag. 205. (De la Cosma au făcut Cosmischi, Gabra = Gabrovschi (unchiul Mitropolitului Șaguna), Derra = Derrovschi, Mutu = Mutovschi etc.).
117. Popovici (D.J.): *Citat de Oscar Randi*, op. cit., pag. 10.
118. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 217.
119. Kanitz (F.): *Citat de E. Picot* în „*Les Roumains de la Macedoine*,” Paris, 1875.
120. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 113.
121. Weigand (Gustav): *Die Aromunen*, vol. I, pag. 66.
122. Averoff (Evanghel A.): *Latura politică a problemei Kutzovlahe*. Atena, 1948, pag. 19.
123. Popovici (D.J.): *Citat de Oscar Randi*, op. cit. pag. 12.
124. Capidan (Th.): Op. cit., pag. 201.
125. Kankov (V.) (Cancioff): *Makedonia*. Sofija 1900. pag. 10,109,110. *Citat de Alex. Rubin*, op. cit. pag. 56-57.
126. Rangabe (Rizo): În revista „*Pandora*,” Atena, 1956, *citat de Al. Rubin*, op. cit. pag. 55.
127. Bouchie de Belle (Edmond): *La Macedoine et les Macedoniens*. Paris, 1922.
128. Bouchie de Belle (Edmond): *La Macedoine et les Macedoniens*. Paris, 1922. *Citat de Alex. Rubin*, op. cit. pag. 52.
129. După unele tradiții (vezi A. Hâciu, „*Aromânii*,” pag. 82), Karagheorghevici era de origine aromân, trăgându-se dintr-o familie provenită din Furca (Pind).
130. După Cvijic, Milos Obrenovici a fost originar din Era (Stari Vlahi). Op. cit. pag. 298.
131. Popovici (D.J.): *Citat de Oscar Randi*, op. cit. pag.11.
132. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 401.
133. Weigand (Gustav): *Ethnographie von Mazedonien*. Pag. 33.
134. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13.
135. A se vedea în această privință A. Hâciu, „*Aromânii*,” notele de la pag. 334 și 574.
136. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 402.

137. Popovici (D.J.): „*O Cincarima*,” traducere în românește de C. Constante, pag. 133-134.

138. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit.

139. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 401.

140. Citat de Benedetto de Luca în „*Gli Aromeni*,” pag. 24.

141. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 390.

142. Kekaumenos a numit pe celnici „pocriti toun vlahon,” conducători ai vlahilor și traduce „celnic” prin „statigos” adică general. Jirecek îl identifică cu „Comes platinus.” Heuzey îi atribuie valoarea unui „scouteris” ofițer al palatului sau „ecuyer,” la bizantini. Pentru amănunte *a se vedea* A. Hâciu, op. cit. pag. 284.

143. Niox (General): *Geographie Militaire. Les Pays Balkaniques*. (1915). Paris. Pag. 18-19.

COLOFON

Autorul lucrării	CONSTANTIN PAPANACE
Titlul lucrării	FERMENTUL AROMÂN ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN
Variantă digitalizată de	Editura Predania/ CP 67, OP 13, București www.predania.ro tehnoredactor/ Remus Brihac concept grafic/ Atelieruldegrafica.ro

PRESDIA